

ગુજરાતના

સીવડો

અંક ૩૧૦ ૨૦૦૮

સંવેપયોગી સાહિત્યશ્રેણી : ૫૫

મિલિુ આખંડાનંદની પ્રસાદી
અરતું આહિત્તવ વર્ધત અર્વાલવ

૬૦ બાદ પાગે અમદાવાદ અને અભાવદેવી ગેડ મુંબઈ-૩

“સરવું સાહિત્ય” એકે “ઉંચામાં ઉંચું સાહિત્ય”

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

૧૮ પુસ્તકોની પહેલી યોજના

૧. પ્રકાશનાં પગલાં

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉમ્પ્યુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૨૧ કિંમત ૦-૧૦-૦

ગ્રંથનામ ગુજરાતના ૨૦૦૩

વર્ગીકરણ : ૪ : ૬, ૧૨૧

જગતની અદ્ભુતતા અને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય

લેખક : છોટાલાલ માર્નાસંગ કામદાર

૨. જીવનપરિવર્તન

એક જીવનપલટાની કમળ-મંગલ સળંગ વાર્તા

લેખક : ‘સોપાન’

૭. ઇતિહાસને અજવાળે (સચિત્ર)

ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા

લેખક : ઇન્દ્ર વસાવડા

૮. ગૃહજીવનની ઠંડા (સચિત્ર)

૧૦ પ્રશ્નમાં સુખ અને સંપત્તી કેમ રહી સકાય તેનાં સૂચનો

લેખક : 'સમાજશાસ્ત્રી'

૯. ગામડું બોલે છે (સચિત્ર)

હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન

લેખક : યુનીલાલ મડિયા

૧૦. ગૃહજીવનનાં દશ્યો (સચિત્ર)

આપણાં ગૃહ-કુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો

લેખિકા : કુમુદ શેઠ

૧૧. મારો ભારતદેશ (સચિત્ર)

ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય

લેખક : કાન્તિલાલ પરીખ

૧૨. આરોગ્યસાધના (સચિત્ર)

આરોગ્યનાં સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન

લેખક : ડુંગરશી ધનં સંપટ

૧૩. ભગવાનનાં છોક્રે (સચિત્ર)

હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો હૃદયસ્પર્શી ચિત્રાર

લેખક : પુરાતન જુગ

(અનુસંધાન પૂઠાના ત્રીજા પાને)

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

ગુજરાતના સેવકો

[આજના ગુજરાતને ઘડનારા ૪ મૂક સેવકોની જીવનકથાઓ]

લેખક :
અન્નકાન્ત શાહ

ત્રિલોકી આર્થિકાનંદની પ્રસાદી
અચતું સાહિત્ય વર્ધક ઉર્વાલવ
કે બહુ પાઠે અમદાવાદ અને અજમેરેથી ગ્રેડ મુંબઈ-૨

દસ આના

પ્રત : ૫૫૦૦

આવૃત્તિ : ૧ લી

સંવત : ૨૦૦૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૫૮૨૧

[સર્વ હક પ્રકાશક-સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

ત્રિભુવનદાસ કં. ઠક્કર,

સરલું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,

રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

“ સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી ”નું આ પંદરમું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ સંસ્થા છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી પોતાની શક્તિ અને વૃત્તિ અનુસાર ગુજરાતની સેવા કરી રહી છે. આજ સુધીમાં જીવન-ધડતરમાં ઉપયોગી એવા લગભગ સાડા ત્રણસો ગ્રંથો એણે હામરો નકલોની સંખ્યામાં ગુજરાતનાં ઘરોમાં પહોંચાડ્યા છે. ધાર્મિક સાહિત્યનું પ્રકાશન આ સંસ્થાનું પ્રધાન અંગ રહેલું હોવા છતાં, તેનો વિશાળ અર્થ કરીને જીવન-વિકાસમાં પ્રેરણારૂપ થાય તેવાં જીવન-ચરિત્રો, આરોગ્યનાં પુસ્તકો, સમાજશિક્ષણ, સ્ત્રીકેળવણી, બાલવાર્તાઓ ઇત્યાદિ સાહિત્ય પણ એણે પ્રજાને વિપુલ પ્રમાણમાં આપ્યું છે.

પરંતુ પ્રજામાં હવે એક નવો વર્ગ જન્મો થયો છે અને એની સંખ્યા આપણી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની સાથોસાથ વધતી જશે. આ વર્ગ આપણું બળેલા પ્રૌઢોનો છે. ભાષાજ્ઞાન તો એમનું બાળકો જેવું હોય છે, પરંતુ સંસારના કડવા-મીઠા અનુભવો એમને મળેલા હોય છે. આ બંને સ્થિતિનો વિચાર કરીને આ વિશાળ સમુદાય માટે નવા પ્રકારનું સાહિત્ય નિર્માણ કરવું જોઈએ. એ સાહિત્ય મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલું, બાળકો પણ વાંચી શકે એવી સહેલી ભાષામાં અને છતાં ય જીવનમાં ઉપયોગી એવા વિષયો ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારું હોવું ધટે.

આ કાર્ય કોણ કરે ? ધંધાદારી પ્રકાશકો સ્વાભાવિક રીતે જ આમાં રસ ન લઈ શકે; કારણ કે આવાં પ્રકાશનમાં નફો હોય નહિ. આ કાર્ય ‘સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોલય’ જેવી પારમાર્થિક સંસ્થાએ જ કરવું જોઈએ એમ લાગવાથી આ પ્રકાશનમાળાનો અમે આરંભ કર્યો છે.

શુભરાત જેમની સાહિત્યસેવાથી પરિચિત છે, એવા યુવાન અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં સુંદર, સરળ અને સચિત્ર પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનું સંપાદનકાર્ય કરવા અમે જીવનરપશી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક બાઈ મોહનલાલ મહેતા-‘સોપાન’-ને શોધ્યા; અને તેમણે તે કામ હોંશપૂર્વક અને સદર્ષ ઉપાડી લીધું, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ પ્રયાસનું પરિણામ આજે અમે પ્રજા સમક્ષ મૂકીએ છીએ.

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ જેવા સૂચક નામ સાથે જોડાયેલાં પુસ્તકોની યોજના તૈયાર કરવામાં, વિષયો ગોઠવવામાં અને લેખકો પાસે લખાવવામાં એમણે જે ચીવટ અને પરિશ્રમ દાખવ્યાં છે, તેના અમે સાક્ષી છીએ. આ પવિત્ર કાર્યના તેઓ પણ યશભાગી છે.

અમુક વર્ગ માટે યોજાયેલી આ ગ્રંથશ્રેણી પ્રગ્નના ખીજ ભાગ માટે પણ લાભદાયી અને માર્ગદર્શક નીવડશે, એવા ભરોંસાથી આ સંસ્થાના કાર્યક્રમમાં આ નવો પ્રકાર શરૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

મુંબઈ, } ‘સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૨૦-૬-૪૬ } મનુ સૂએદાર (પ્રમુખ)

સંપાદકનું નિવેદન

‘સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયે’ મને જે કામ સોંપ્યું, તેનો સ્વીકાર મેં હળવે હૈયે કર્યો નથી; એટલું આરંભમાં જ જણાવી દઉં.

ઑછું ભણેલાં હજારો ભાઈ-બહેનોને જીવનને સ્પર્શતા વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની જવાબદારી કેટલી મહાન છે, તેનું આ કાર્ય કરતાં મને સતત ભાન રહ્યું છે.

હું કેટલે અંશે એમાં સફળ થયો છું, તેના નિર્ણય તો જાણકારો જ કરી શકે. મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે, કે પરિશ્રમ કરવામાં મેં ક્યાશ રાખી નથી; ને જ્યાં જ્યાંથી સહાય મેળવી શકું, ત્યાં ત્યાંથી મેં મેળવી છે.

વિષયોની પસંદગીમાં અને તેના લેખનકાર્યમાં લેખકમિત્રોએ જે મદદ કરી છે, તે હું ભૂલી શકીશ નહિ. પ્રકાશક, સંપાદક કે લેખક આ કાર્યની મહત્તા અને પવિત્રતાને ભૂલ્યા નથી, એટલું તો પૂરી નમ્રતા સાથે પણ મારે કહેવું જોઈએ. હજારો બાંધુ-બગિની પ્રત્યેની લામણી આ ગ્રંથશ્રેણીના લેખન-પ્રકાશનના મૂળમાં રહેલી છે.

શક્ય તેટલી કાળજી રાખીને વિષયોની પસંદગી કરી છે. આ યોજના એક જ વર્ષની કે અઢાર જ પુસ્તકોની નથી, તે લક્ષમાં રાખ્યું છે; છતાં પહેલા વર્ષમાં ય વિષયનું વૈવિધ્ય સપ્રમાણ જાળવવાનો સભાન પ્રયાસ તો કર્યો જ છે. આમ છતાં એમાં ત્રુટિઓ નહિ

હોય કે નથી, એમ હું કહી શકું નહિ. લોકશિક્ષણમાં રસ ધરાવતા સજ્જનો મને તેમની સૂચનાઓ મોકલશે, તો હું આભારી થઈશ.

અંતમાં, મારે ‘સરતું સાહિત્ય’ ના ટ્રસ્ટીઓનો આભાર માનવો છે. હું જાણું છું, કે તેઓ આભારના બારથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન છે; પરંતુ મારે સૌને જણાવવું જોઈએ, કે સદ્ગત બિંદુ અખંડાનંદે પ્રકટાવેલા જ્ઞાનદીપકની જ્યોતને એમણે નમવા તો નથી જ દીધી; પરંતુ સતત દિવેલ પૂરીને એને પ્રજ્વલિત રાખી છે. સહેજ આગળ વધીને કહું, તો એ જ્યોત વધુ પ્રકાશ આપી શકે, તે માટે તેઓ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો પણ સતત કરતા રહે છે. આ ગ્રંથશ્રેણીના સંપાદનકાર્ય અંગે ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખ શ્રી મનુ સૂખેદારે મને સતત ઉત્સાહ અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે, એમ મારે કબૂલવું જ જોઈએ. એમનો સહકાર ન હોત, તો આ કાર્ય મેં થાકીને અધવચ્ચે જ છોડી દીધું હોત.

મુંબઈ,
તા. ૨૦-૬-૪૬ }

મોહનલાલ મહેતા

લેખકનું નિવેદન

આ પુસ્તકમાં આલેખેલાં ચાર ‘જીવનચરિત્રો’ આજે ગુજરાતમાં જીવતા ચાર ‘ગુજરાતના સેવકો’નાં છે. એ જીવનો પોતે જ પોતાને કહેવાનું છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી કહેતાં આવ્યાં છે. એ ચારે પુરુષોનો કર્મયોગ એ જ એમની વાણી કહો કે જીવનસંદેશ કહો તે છે. એમાંથી અનેકે સીધી યા આડકતરી પ્રેરણા મેળવી છે.

‘ગુજરાત મહાસલા સેવાદળ’ના મારા નાના-મોટા મિત્રો, સાથીઓ ને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ અવારનવાર ઔદ્ધિક વર્ગોમાં જીવનચરિત્રો, વાર્તાઓ, ઇતિહાસ-કથાઓ વગેરે કહેવાનું હોય છે. એક રીતે કહું તો આવાં દ્વંકાં જીવનચરિત્રો આલેખવાની કલ્પના એમાંથી આવી છે; અને એ રીતે એમને જો આવાં આલેખનો કાંઈપણ ઉપયોગી થશે તો મારો પ્રયાસ સાર્થક સમજીશ.

આ ‘અંધમાળા’ના સંપાદક શ્રી ‘સોપાને’ મને આ પુસ્તક લખવાનો અવકાશ આપ્યો તે બદલ એમનો હું ઋણી છું.

શ્રી. ઠક્કરબાપાના જીવનને આલેખવામાં શ્રી મેઘાણી-સાઈના ‘ઠક્કરબાપા’ નામના નાનકડા પુસ્તકનો આધાર લીધો છે તે બદલ તેમનો આભારી છું.

બાકી તો પુસ્તક જ જો કહેવાનું છે તે કહેશે.

નડિયાદ,
તા. ૨૭-૭-૪૬ }

ચન્દ્રકાન્ત શાહ

અનુક્રમ

૧. હક્કર બાપા	૯
૨. ત્યાગી રાજવી	૩૩
૩. કમચોગી મહારાજ	૬૬
૪. વીર છોટુભાઈ પુરાણી	૮૩

૧ : ઠક્કર બાપાં

રાષ્ટ્રના 'બાપા'નું બિરદ પામેલ એ જૈંઢ માનવી આજે આસામના નાગા ખાસી વચ્ચે ને કાલે મલખારમાં તો પરમ દિવસે ઓરિસ્સાના આદિવાસીઓમાં તો વળી એ દિવસ પછી પંચમહાલના ભીલો વચ્ચે ને ત્યાં જ બંગાળનાં ક્ષુધાર્ત હાડપિંજરો વચ્ચે—એમ સતત આ તોતિંગ દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી સદા ય પીડિત માનવતાનાં દર્દો નિહાળતો, એમના આર્તનાદ સુણતો, એમને રાહત આપતો અને એને સરકારને કાને પહોંચાડતો અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરતો ભમ્યા કરે છે. કોણ છે આ માનવી ?

સિત્તોનેર વર્ષની ઉંમર, શ્વેત ને ચક્રચકિત સુસન્નિજત પડછંદ કાયા, નખથી શિખ સુધી ખાદીનાં સફેદ ધોતી, લાંબો કોટ ને અણિયાળી ટોપીમાં સજ્જ થયેલ એ વૃદ્ધ મૂર્તિને જોઈને હિંદના કોઈ ગ્રામસેવક કે મૂંગા કાર્યકરને બદલે કોઈક મુંબઈગરા કે અમદાવાદી વેપારીનો જ ખ્યાલ આવે. એ મુખાકૃતિમાં આ ઉંમરે પણ બુદ્ધકાલીન શિલ્પકળાની મુખાકૃતિ ઉપરનું અઠંગ નિશ્ચયબળ દર્શાવતું સૌષ્ઠવ ને ગાંભીર્ય નજરે પડે છે. એ મૂર્તિ તે જ ઠક્કર બાપા. એમનું આખું નામ અમૃતલાલ વિઠલદાસ ઠક્કર.

x

x

x

કાઠિયાવાડના ભાવનગર રાજ્યના પાટનગર ભાવનગરના જ એ વતની. મૂળે ભાવનગર એટલે ગંદુ, મચ્છરોથી ખદ-ખદતું શહેર. આવી ગંદકીવાળા શહેરના એક ગંદા ને કાદવ-કીચડથી ભરપૂર એવા કૃળિયામાં બે માળના એક જૂના ને ખખડી ગયેલા મકાનમાં ઠક્કર બાપાનો જન્મ થયો; અને એ ગંદકીએ સદાય સ્વચ્છતા તરફ બાપાને આકર્ષ્યા. જ્યાં ગંદકી જુએ, અવ્યવસ્થા જુએ, ત્યાં આ ઉંમરે પણ ‘બાપા’ને ચીડ ચડે છે, એમનું દિલ દુઃખી થાય છે અને માટે જ એ ‘બાપા’ના દિલમાં દુનિયાની ગંદકી સાફ કરનારાં, બધું સ્વચ્છ અને સુધડ રાખનારાં માનવીઓ પ્રત્યે સૌથી વધુ પ્રેમ ને હમદર્દી જન્મેલાં છે. ‘બાપા’ એમના બાળપણના આ ગંદા વાતાવરણમાંથી ગંદકીને સાફ કરનારાના ‘સાચા બાપા’ બનવાનો પેગામ લઈને તો નથી આવ્યા ને ?

પિતાનું નામ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર. જ્ઞાતિએ લોહાણા. કૌટુંબિક અવસ્થા તદ્દન સાધારણ. પિતા કોઈક જ્ઞાતિ વેપારીને ત્યાં નોકરી કરી માંડ માંડ ૨૦-૨૫નું માસિક વેતન પામતા ને એમાંથી જ આખા કુટુંબનું પેટિયું નીકળતું હતું.

કૌટુંબિક વાતાવરણ ગરીબાઈની સાથે જ કડકાઈથી પણ ભર્યું હતું. પિતા ગરીબ હતા, પણ અણધર નહોતા. પોતે કડક નિયમન પાળતા. વેવલાઈ, કામળતા, મૃદુતા એવા શબ્દો બાળે એમણે સાંભળ્યા જ નહોતા. બાળકો

પોયાં બને એ એમને મૂળે જ પસંદ નહિ. સાહસ, કઠણાશ, કડકાઈ, કરડાટીપણું—એ બધું એમને બહુ ગમતું. એ ઇચ્છતા, કે બાળકો જરા કઠણ જિંદગી જીવતાં શીખે; એ ઇચ્છતા, કે છોકરાં બહુ લાડ ન લડે, પણ જરા અદબમાં—બીકમાં રહે ને બધું કામ બરાબર કરે; અને આ સ્વભાવનું પરિણામ તે—એ બાળકો કહ્યું ન માને, સીધી રીતે ન વર્તે તો કડકાઈનો અમલ, મારપીટની પ્રસાદી વગેરે મળતું. ‘બાપા’ તે દિવસે તો બાળક હતા. નિશાળે જવાનો ભારે કંટાળો, પરંતુ પિતા સામેથી એટલા જ કડક આગ્રહી. પરિણામે રોજ મારઝૂડ ને રડારડ. ટીંગા-ટાળી કરીને કેટલીય વાર ઠક્કરબાપાને એમના પિતાજી નિશાળે મૂકી આવતા.

પિતા કડકાઈ ને સાહસ ઇચ્છતા; બાળક સખત બને એમ એને ઇજાવતા. માતાનું દિલ એથી ઊલટી દિશામાં હતું. માતા હેત ને વાત્સલ્યની મૂર્તિ સમાં હતાં. એ કદી બાળકો ઉપરનો ત્રાસ કે મારપીટ જોઈ ન શકતાં. પિતાજી બાળક ઉપર હાથ ઉપાડે ને માતાનું દિલ કંપી ઊઠતું; એના દિલમાંથી ડામળતા નીતરતી. એ અરેરાટી પોકારી એની મીઠી ને વહાલી ગોદમાં પિતાના હાથમાંથી બાળકને લઈ લઈને છુપાવી દેતાં. ‘બાપા’ આજે પણ એમની માતાની એ વહાલી ને મીઠી, વાત્સલ્ય ને ડામળતા-થી ભરેલી સૌજન્યમય ગોદને યાદ કરી સદાય માતાનાં

સંભારણાં યાદ કરે છે. આજેય આપા કોઈ મા પોતાનાં બાળકો તરફ એનાં હેતલયાં હૈયાં ઠાલવતી હોય છે ત્યારે પોકારી ઊઠે છે, કે ‘મને મારી મા યાદ આવે છે!’

x

x

x

‘આપા’ની ડેળવણીની પહેલી શરૂઆત ભાવનગરથી થઈ. ગંદી ગંધાતી એ ગામઠી—પ્રાથમિક શાળાએ જ આપાની ડેળવણીનો પાયો નાખ્યો. માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ પણ આપાએ ભાવનગરમાં જ પૂરો કર્યો. માંડ માંડ કુટુંબનું પેટિયું પૂરું કરનાર પિતા કેવા સંજોગોમાં પોતાનાં બાળકોને તે જમાનામાં મેટ્રિક સુધીની ડેળવણી આપી શક્યા એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે; પરંતુ ‘આપા’ ભાવનગરમાં મેટ્રિક થયાં. પિતાનો બાળકોને ડેળવણી આપવાનો આગ્રહ અદમ્ય હતો. પિતા ઇચ્છતા, કે પેટે પાટા બાંધીશ—દુઃખ વેઠવું પડશે તો વેઠીશ, પણ મારાં બાળકોને જટલી બને તેટલી વધુ ડેળવણી આપીશ, અને એમના એ આગ્રહને માન આપી ઠક્કર આપા મેટ્રિક પછી પૂનાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા. આજે કોલેજમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીને કદપના ન આવે એવી ઠરકસર કરી ‘આપાએ’ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો ને ‘એલ. સી. ઈ.’ની પદવી પ્રાપ્ત કરી.

જે ગરીબીમાં ‘આપા’એ અભ્યાસ કર્યો હતો ને જે કૌટુંબિક અવસ્થા હતી, એ કોઈ રીતે ‘આપાને’ બીજું વિચારવા દે એમ હતું જ નહિ. કેમ કરીને હવે થોડું

કમાવું ને કુટુંબને આ કારમી આર્થિક ભીડમાંથી કાઢી ક મુક્ત કરવું—આ એક જ વિચાર સામે હતો. ‘બાપા’ અભ્યાસ પૂરો કરી તરત જ નોકરી ઉપર ચડી ગયા. જેમ કેળવણીની શરૂઆત ભાવનગરથી કરી એમ જીવનની કમાણીની શરૂઆત ‘બાપા’એ કાઠિયાવાડની રજવાડી રેલવેમાં નોકરી કરીને કરી.

પરંતુ છપ્પનિયો દુકાળ આવ્યો. સર્વત્ર હાહાકાર કરતા એના પંજ વ્યાપ્યા. હજારો મરવા લાગ્યાં. કામ-ધંધા બંધ થયા. ‘બાપા’ એ કાળે પોરબંદર રાજ્યમાં નોકરી ઉપર હતા. નોકરી ગઈ. ‘બાપાને’ મન એ વ્યથાના દિવસો હતા. એક બાજુ સર્વત્ર દુકાળના ઝોળા ઊતર્યા હતા, એ જ કાળમાં નોકરી ગઈ. બીજો પ્રશ્ન અત્યારે વિચારવાનો જ નહોતો. બાપા તરત જ આફ્રિકાની કેન્યા-યુગાન્ડા રેલવેમાં નોકરી માટે ઉપડી ગયા.

‘બાપા’ આફ્રિકા ગયા, પણ દિલ દેશમાં હતું. દેશમાં જે કારમો ભૂખમરો જમ્યો, એણે ‘બાપા’ના દિલને વલોવી નાખ્યું હતું; અને એ દુકાળે જ ‘બાપા’ને ‘માનવ-સેવક’ બનાવ્યા. એ દુકાળમાંથી જે આર્તનાદ ઊઠ્યા, એણે ‘બાપા’ના દિલને હયમચાવી નાખ્યું; અને એમાં પ્રતિ પખવાડિયે પિતા તરફથી મળતા કાગળોએ ઉમેરો કર્યો. એ યુગમાં પણ એમના પિતાજી ભાવનગરમાં પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓને માટે દુકાળ-રાહતનું કાર્ય કરતા, નાણાં ઉઘરાવતા, અનાજ

એકઠું કરતા ને સૌને જમાડતા. આ બધું પિતાજી પુત્રને લખતા; અને દૂર દૂર બેઠેલા એ પીડિતોના ‘બાપા’ થવા સર્જાયેલા પુત્રના દિલમાં જે આહલેક જાગી હતી, એમાં પિતાના આ પત્રોએ નવો પ્રાણ રેડ્યો. ત્યાં બેઠે બેઠે એનાં દિલમાંથી આકાંક્ષાઓ ઊઠવા લાગી, કે ‘ક્યારે હું મારી મા-ભોમનાં એ પીડિતોની વહારે ધાઉં?’ ઠક્કરબાપાના પિતાજી એ રીતે દૂર બેઠાં બેઠાં એમના પ્રથમ જીવન-ગુરુ બન્યા હતા.

પિતાના જીવનમાંથી ઠક્કર બાપા નાનપણથી જ ચીવટ ને વ્યવસ્થા શીખ્યા. પિતાના જીવનમાંથી ને એમના આ પત્રોથી ‘બાપા’ને સેવા-જીવનની પ્રથમ દીક્ષા સાંપડી.

વર્ષો સુધી આફ્રિકામાં નોકરી કરી ઠક્કરબાપા પાછા આવ્યા. મુંબઈની સુધરાઈ રાહ જોઈને બેઠી હોય તેમ ઠક્કરબાપાની કુરલા ખાતે નિમણૂક થઈ. શહેરનો કચરો ભરી લાવતી ચેમ્પૂર ‘લાઈટ રેલવે’ના એ નિરીક્ષક નિભાયા હતા.

અને આ નોકરીએ બીજાની જેમ ઠક્કરબાપાને સાહેબ ન બનાવ્યા. આ નોકરીએ ઠક્કરબાપાને કામ કરનારા, જીવતા દોગખોમાં ને જીવનની અવર્ણનીય બદીઓમાં ફસાયેલા એ ઝાડુવાળા મહારો ને માંગોના મુકાદમ ન બનાવ્યા; પરંતુ એમની જીવનયાતનાઓના હમદર્દ બનાવ્યા. પીડિત અને પતિતના ઉદ્ધારક બનાવ્યા. એ લોઠાના જીવનની અનેક-વિધ કઠણાઈઓ, નરકથી પણ બદતર સાફસૂફીનું કાર્ય—

આ બધાંએ બાપાને એમની સેવા માટે અવિશ્રાંત કાર્ય કરવાનો બીજો દીક્ષામંત્ર આપ્યો; અને એક રીતે મુંબઈની સુધરાઈના કુરલા બાતેની એ કચરાપટ્ટીની લાઈટ રેલવેના નિરીક્ષક અમૃતલાલ ઠક્કર, ત્યાંથી આજીવન સેવક બનવાની મહત્વાકાંક્ષા લઈને ખીડિતોના હૃદયસેવક બન્યા. નોકરી કરતા ત્યારે જ એમણે આ લોકોની કાંઈક સ્થિતિ સુધરે તે માટેની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. એમણે એમને માટે જુદી જુદી યોજનાઓ પણ કરી.

આ અરસામાં જ ઠક્કરબાપાને બીજી કેટલીક પ્રતિભા-શાળી વ્યક્તિઓનો સંપર્ક સાંપડ્યો.

શ્રી. વિઠ્ઠલ રામજી શીંદે સારા ય મહારાષ્ટ્રમાં હરિજન-પ્રવૃત્તિના જનક મનાય છે. એમના કાળમાં એ ક્ષેત્રમાં એમણે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું. એમના કાર્યને મૂર્તિમંત કરતો પૂનાનો હરિજન અહલ્યાશ્રમ આજે પણ મોજૂદ છે. જ્યારે કોઈને એ કાર્યનો ખ્યાલ પણ નહોતો, ત્યારે એમણે આ કાર્ય છેક ૧૯૦૫માં આરંભેલું. એ મહારાષ્ટ્રમાં દલિત વર્ગો માટેનું એક ‘મિશન’ પણ ચલાવતા હતા. ઠક્કર-બાપાનો એમની સાથે પરિચય થયો.

રામદાસને શિવાજી મળ્યા ! અનેક ભાવનાઓને મૂર્તિ-મંત સ્વરૂપ આપનાર શિદ્ધી મળ્યો ! શીંદેજીએ જ જીવન-કાર્ય ખાસ મહારાષ્ટ્રમાં કર્યું, તેને રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવવા

જાણે ઈશ્વરી સંકેતથી જ આ પરિચય ન થયો હોય !
 અને ઠક્કર બાપા હજી નવા હતા. એમને ઘણું શીખવું
 હતું—જાણવું હતું. દિલમાં સેવાની ભાવના જાગી હતી;
 પરંતુ જાહેર કાર્યની ચીવટ, વ્યવસ્થા ને પદ્ધતિનાં જ્ઞાનની
 આવશ્યકતા હતી. શીંદેજીના પરિચયે એ પૂરાં પાડ્યાં.
 શીંદેજી એમના જાહેર જીવનના બીજા ગુરુ બન્યા. એમણે
 ‘બાપા’ને ચીવટ, વ્યવસ્થા અને મૂંગા કાર્યના મંત્ર આપ્યા.
 શીંદેજીને એમનો જીવનસંદેશ રાષ્ટ્રભરમાં બુલંદ બનાવનાર
 એક શિષ્ય સાંપડ્યો. સોનામાં સુગંધ ભળી; ગંગા અને
 યમુના મળ્યાં—એક મહાન સાગર તરફ દૂર કરવા !

સેવાના લેખધારી આ માનવીઓના પરિચય પછી
 અમૃતલાલભાઈ મુંબઈ—સુધરાઈના નોકરિયાત હોવા છતાં
 સેવાના રંગે રંગાઈ ચૂક્યા હતા. લેખ લેતા પહેલાં જ
 અથાગ મનોમંથનો કોઈ પણ માનવીના દિલને વલોવી નાખે
 છે, એવાં જ મંથનોની શરૂઆત એમના દિલમાં થઈ ચૂકી
 હતી. સુધરાઈની નોકરીની સાથે સાથે જ જ્યારે જ્યારે જ
 કાંઈ થોડો ઘણો વખત મળતો, ત્યારે ત્યારે તે વખતના
 મુંબઈના સુધરાઈ હરિજન કામદારોનાં, બીજા કામદારોનાં
 ને એવાની સેવાનાં કાર્યોમાં ગાળવા માંડ્યા; પણ એમાં યે
 એમના દિલને સાંત્વન નહોતું. એમનું દિલ તો અણીશુદ્ધ
 સેવા ઝંખતું હતું; એમને તો લેખ લેવો હતો—એમને
 • તો આકરાં તપ આદરવાં હતાં !

આખરે મંથનોએ મૂર્ત સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું. પોતાના એક નાના ભાઈ ડૉ. કેશવલાલ નોકરી ઉપર સ્થિર થયા હતા, તેમને તેમણે લખ્યું, કે ‘હવે મને છૂટો કરી દો.’ ભાઈએ પિતાને લખ્યું; ને પિતા તો એ ઇચ્છતા જ નહોતા. પોતે જીવે ત્યાં લગી તો અમૃતલાલ નોકરી કરે જ એવો પિતાનો સ્પષ્ટ આદેશ મળ્યો. અમૃતલાલભાઈનાં મંથનો અને બીજા બાળુ પિતૃભક્તિ, એ બન્ને વચ્ચે ભારે ખેંચતાણ ચાલી. પિતા અમૃતલાલભાઈને ફરી પરણાવવા માગતા હતા. એ પણ કરી ચૂક્યા; પણ પિતાની ઇચ્છા ન ફળી. અમૃતલાલભાઈ કૌટુંબિક જંજળમાં ફસાય તે પહેલાં જ બીજાં પત્ની પણ દેવલોક પામ્યાં. ઈશ્વરનો જાણે સંકેત જ હતો, કે એમને કૌટુંબિક જંજળમાં ન ફસાવવા. એક નાના કુટુંબને બદલે એ માનવી માટે તો સમગ્ર માનવસમાજ કુટુંબ બનવાનો હતો; અને ઈશ્વરે એ માર્ગ સાફ કરી આપ્યો.

આ અરસામાં જ એક ભારે જખરો બનાવ બન્યો. રાજકીય જીવનમાં આ દેશમાં ભારે ખમીર બતાવનારા ને ઝૂઝનારા માનવીઓને પણ સામાજિક સુધારા ને સામાજિક ક્રાંતિની વાતો કરતાં અનેક વખત પાછા પડવું પડ્યું છે. એ જમાનો—આજથી ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો જમાનો—એટલે સામાજિક જીવનના અંધકારનો જમાનો. રાજકીય ક્ષેત્રમાં આઝાદીની વાત થઈ શકતી, આર્થિક

ક્ષેત્રમાં સમાનતાની વાત થઈ શકતી; પરંતુ સામાજિક ક્ષેત્રમાં સમાનતાની, અસ્પૃશ્યતાનિવારણની કે નાતજાતના ઉચ્ચ-નીચતા ભેદભાવ મિટાવવાની વાત કરવી એટલે આગ સાથે બાથ ભીડવા જેવી વાત હતી. મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાક સમર્થ સુધારકોના કાર્યને લીધે કાંઈક પ્રગતિ સધાઈ હતી; પરંતુ ગુજરાતી સમાજ એની જ્ઞાતિની વ્યવસ્થા ને વિચારથી જરા ય ઊંચો આવ્યો નહોતો.

આ બનાવ તે મુંબઈની ‘આર્યન પ્રવૃદ્ધ સોસાયટી’ તરફથી હરિજનો સાથે પ્રીતિભોજનનો બનાવ. આ ભોજનની જાહેરાતે જ સમગ્ર મુંબઈ નગરીને ચગડોળે ચડાવી હતી. આજે જે ઘરે ઘરમાં-નાનાં ગામોમાં પણ-કાર્યકરો સહેલાઈથી કરી શકે છે, તે તે કાળમાં તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં પણ વિચારવું એ જ ગુના જેવું-કોઈ ભારે મોટા પાપ સમું મનાતું!

અમૃતલાલભાઈને મન આ ભોજનમાં ભાગ લેવો એ સ્વાભાવિક હતું-એક ધર્મકાર્ય હતું. એમણે ભાગ લીધો. ભાગ લેતાં પહેલાં એ મનમાં બરાબર સમજતા હતા, કે મારું આ કાર્ય પિતાને ખૂબ દુઃખ આપશે. અને પિતાજી તે વખતે રહેતા હતા પણ મુંબઈમાં જ. નાનાભાઈ નારાયણજી-ને ત્યાં જ બીજાં પત્નીના મૃત્યુ પછી બાપા પણ રહેતા. પિતાજી પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. અમૃતલાલભાઈએ મનમાં એમ પણ વિચાર્યું હતું, કે પિતાને આની જાણ જ ન

થવા દેવી. બાણ થાય તો એનાં શાં પરિણામ આવે તે પણ એ સમજતા જ હતા. એનાથી દૂર રહેવા એમણે પૂરો પ્રયાસ કર્યો.

પરંતુ જ્ઞાતિઓમાં પણ લોહાણા જ્ઞાતિ ભારે જખરી મનાય છે. એની કડકાઈ જવી તેવી નથી હોતી. એના પટેલિયા ભલભલાને થયરાંવે એવો કરપ રાખતા હોય છે. એ પટેલિયામાંના જ એક પોતાના પિતાજી હતા; એટલે ઠક્કર બાપાને જ્ઞાતિના કરપનું પૂરું જ્ઞાન પણ હતું.

છતાં બાપાએ સાહસ કર્યું જ હતું. એમણે પોતાના દિલના ધર્મને જ સાચો માન્યો; પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. જ્ઞાતિજનો ભેગા થયા. અમૃતલાલભાઈને પંચ રૂપરૂ બોલાવ્યા. એ ગયા પણ ખરા. પંચ કહે: 'તમે ભારે જખરું પાપ કર્યું' છે. જ્ઞાતિ આ ન સાંખી શકે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. જ્ઞાતિ કહે તે શિક્ષા કખૂલ રાખવી પડશે. નહિતર આખા કુંટુંબને નાતખહાર કરી નાખવાનું ફરમાન થશે.'

અમૃતલાલભાઈ પરિણામ સમજતા હતા. માંદગીના બિછાને પડેલા પિતાને મન આ સમાચાર એક જીવલેણ ઘા સમા જ નીવડશે, એ વિષે એમના મનમાં લેશ માત્ર શંકા નહોતી. એમણે ખૂબ મંથન અનુભવ્યું: એ થોડી પળો માટે પિતૃભક્ત પુત્ર અને માનવ-સેવક 'બાપા'—એ બેની વચ્ચે ભારે તુમુલ યુદ્ધ થયું; અને આખરે પિતૃભક્તિ જીતી.

અમૃતલાલભાઈએ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કર્યો. એ માટેની વિધિ જ્ઞાતિએ કરાવી તે મુજબની એમણે કરી અને પછી એ ઘેર ગયા. બાપાનું દિલ તે દિવસે ખૂબ વલોવાયું.

પણ બસ, એ મંથનો અને વલોપાતનો હવે અંત નજીક આવી રહ્યો હતો. ૧૯૧૩ની સાલમાં પિતાએ દેહ મૂક્યો. પિતૃભક્તિ અને માનવભક્તિ વચ્ચે મંથનો અનુભવતા એ માનવીના દિલનો માર્ગ મોકળો થયો.

એક સમી સાંજે મુંબઈના ‘હિંદના દરવાજા’ નામે પ્રખ્યાતિ પામેલા પાલવા બંદર ઉપરના દરવાજા પાસેના સ્થાને બેસીને પોતાના નાનાભાઈ ડૉક્ટર કેશવલાલને મોટાભાઈએ કહી દીધું, કે ‘હવે હું તો નોકરી છોડવાનો છું. પિતાની હાજરીને કારણે છ છ વર્ષથી મનને મંથનો-માં ને મંથોનોમાં અટવાવી કાપૂ રાખ્યો. હવે તો મારા આત્માને સાંત્વન મળે, મારો આત્મા જે સાચો ધર્મ કહે છે તે ધર્મ મારે અંગીકાર કરવો જ રહ્યો.’ નાનાભાઈએ થોડો કાળ થોભી જઈ પેન્શન મળવાનો સમય પાકે ત્યાં-લગી નોકરી જરી રાખવા વિનવણી કરી બેઠો; પણ મોટા-ભાઈ કૃતનિશ્ચયી હતા. આત્મામાં ઊડેલી આગને પેન્શન કે નાની મોટી સુખ સગવડો બુઝાવી શકે એમ નહોતું.

૧૯૧૪ની સાલના જાન્યુઆરી માસની ૨૫મી તારીખે પોતાના બધા ભાઈઓને ઉદ્દેશીને અમૃતલાલભાઈએ એક પત્ર લખ્યો. આ પત્રમાં જણાવ્યું, કે—

‘મુખઈની મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરીનું મેં રાજીનામું આપ્યું છે, અને આવતી તારીખ ૨ જીથી હું નોકરીમાંથી ફારેગ થઈ ‘સરવન્ટ્સ ઓફ ઈંડિયા સોસાયટી’માં જોડાઈશ. આ સંબંધમાં કોઈની સલાહ લીધી નથી; મેં ફક્ત મારા આંતરધ્વનિની જ સલાહ મુજબ—મારા અંતરઆત્માની આજ્ઞા મુજબ—આ પગલું લીધું છે.’

‘હું ખાતરીપૂર્વક માનતો થયો છું, કે હિંદુસ્તાનને સમય જીવન અર્પણ કરી દેનારા સેવકો જોઈએ છે—નહિ કે કુરસદો અને સગવડો કામ કરનારા. જ્યાં સુધી આજીવન કાર્યકર્તાઓ હિંદુસ્તાનને ન સાંપડે, ત્યાં સુધી આપણી કશી પ્રગતિ જ નહિ થઈ શકે. સાચા કામ કરનારાઓ માટે તો પૈસાના ભંડાર ભર્યા છે. ગોખલેજી જવાના ચરણોમાં હજારો અને લાખો રૂપિયાનો ઢગલો થાય છે. તેમને સાચા કામ કરનારાઓ નથી મળતા; એટલે આ ભેખ ધરવામાં જો હું ભૂલ કરતો હોઉં, તોપણ હું એ ભૂલ શુભ મુરોદ્દેથી અને પ્રામાણિકપણે કરું છું.’

‘મારી અંતરવ્યથાનો હવે અંત આવે છે. જીવનના સર્વ વિયોગો દુઃખકર છે; પણ હું તમને સૌને ઉમદા સેવાકાર્ય માટે ત્યજી જઈ છું અને સમજું છું, કે તમારા સૌની મને શુભાશિષો છે.’

આ કાગળ લખીને તમામ સંસારી મોહ-કડીઓને તોડીને બહાર નીકળેલા અમૃતલાલભાઈ સાચા માનવ-સેવક

બન્યા. ૧૯૧૪ થી માંડીને તે ૧૯૪૬-બત્રીસ વર્ષથી રાષ્ટ્રનાં પીડિત માનવીઓની દર્દકથાના એ જીવંત સહોદર છે. એ દિવસથી માંડીને તે આજ સુધી એક ગામ-જિલ્લો કે પ્રાંત નહિ-સમગ્ર રાષ્ટ્ર એમણે એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અનેક વાર ખૂંદી નાખ્યો છે. આજે છાંતેર વર્ષના એ માનવીને ગાંધીજી કહે છે : 'બાપાને પગે તો પૈડાં છે.' એ પૈડાં આજ નથી આવ્યાં; ૧૯૧૪ માં જ્યારથી જીવનને સેવાને ચરણે ધર્યું, ત્યારથી જ એ પૈડાં લઈને જ 'બાપા' બહાર નીકળ્યા હતા.

'સરવન્ત્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી' એ દિવસોમાં ભણેલાગણેલા અને વિદ્વાન સેવાલાવી હિંદીઓનું સૌથી મોટું અને સંગઠિત થાણું હતું. હિંદના ઉત્તમોત્તમ પુરુષોએ એને ચરણે પોતાની તમામ જીવનની મહેચ્છાઓ મૂકીને ભેખ સ્વીકાર્યો હતો. ગોખલેજી સૌને માટે સેવા-દીક્ષાની પ્રેરણામૂર્તિ સમા હતા. એ જમાનામાં એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી જ્યાં જ્યાં જનતાને માથે કાઈ પણ પ્રકારનાં સંકટો ઘેરાતાં, કુદરતી આફતોના ઓળા ઊતરતા, ત્યાં ત્યાં આ વિદ્વાન આજીવન સેવાભેખધારીઓની જમાત બરાબર ટાણે પહોંચીને ભારે જબરાં કાર્યો કરતી.

વર્ષોની ગુલામીએ જે દેશમાં સેવાભાવનાને મૃતપાય કરી નાખીને સ્વાર્થપરાયણતાના ઝેરી કટોરા માનવ-માત્રની રંગે રંગમાં ઉતારી દીધા હતા, એવો એ જમાનો

હતો; અને તેમાં પણ અંગ્રેજી ભણીગણીને બાપુ બનેલો, સારી ધીખતી કમાણી કરનારો માનવી આવો 'ધસાવા'ના કામમાં પડે એ ભારે આશ્ચર્યની વાત હતી; માટે જ આ સોસાયટી એ અનેક રીતે હિંદના 'સેવા-ભાવના'વાળા સમાજની રચનાના ઘડતરની જનની બની. એણે એ પછી આવનારી પેઢીઓ સમક્ષ એક ભારે ઉચ્ચ આદર્શનો નમૂનો પૂરો પાડ્યો; અને એની શરૂઆત પછીનાં થોડાં જ વર્ષોમાં એને જ અનેક ખમીરવંતા-માટીમાંથી માનવી સર્જાવે એવા 'આજીવન ભેખધારીઓ' મળ્યા. એમાં કદાચ અમૃતલાલભાઈ યાને ઠક્કર બાપા સૌથી પહેલા આવે.

x

x

x

'હિંદ-સેવક-સમાજ'માં જોડાયા પછીથી એમના બે પગાળા પૈકાના રથે અવિરત ધૂમવાનું શરૂ કરી દીધું. બત્રીસ બત્રીસ વર્ષની એ સેવાઓ એટલે માત્ર ફરાફર નથી. એ સેવાઓને પરિણામે આસામથી માંડીને તે સિંધ અને સરહદ સુધી, કાશ્મીર અને યુક્તપ્રાંતના ગઢવાલથી માંડીને તે દક્ષિણના તુતીકોરમ સુધીના આ અફાટ તોતિંગ દેશમાં ઠેર ઠેર જીવંત અને પ્રાણુવાન સંસ્થાઓ જાલી થઈ છે. આસામના નાગા ખાસી, મદ્રાસ તરફના વારલીઓ, ગઢવાલના ગઢવાલીઓ, મધ્ય પ્રાંત અને ગુજરાતના ભીલો, ઓરિસ્સાના જિડિયા, બંગાલના સાંથાલો અને આ બધાંને ટપી જાય તેવા સમસ્ત દેશના દરેક

પ્રાંતમાં ગામેગામ ને શહેરે શહેરમાં વસતા 'અસ્પૃશ્ય' હરિજનો—આવા દેશના તમામ પછાત, જંગલી અને દુઃખદર્દીથી પીડાતા માનવીઓની વચ્ચે એ અવિશ્રાંતપણે કર્યા છે. જ્યાં ગયા છે ત્યાં એક વૈજ્ઞાનિકની ઝીણવટથી તે તે જાતિઓનો, એમના માનવ—વંશ—શાસ્ત્રનો, એમના રીતરિવાજોનો, એમની આર્થિક હાલતનો એમણે અભ્યાસ કર્યો છે. એને પરિણામે એમનાં દુઃખદર્દીનું વાસ્તવિક દર્શન થયું છે અને પછી નિરંતર એક સેવાપરાયણ અનાસક્ત કર્મવીરની ધગશ અને છટાથી એને દૂર કરવા પ્રયાસો આદર્યા છે. એ છે આ જૈદ્ માનવીના જીવનનો નિયોડ !

x

x

x

‘હિંદ-સેવા-સમાજ’માં જોડાયા ને થોડા જ કાળમાં કાર્યો આરંભ્યાં. યુક્તપ્રાંતના મથુરા અને એ બાગોમાં ૧૯૧૪ની સાલમાં દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. એ ત્યાં ઉપડ્યા, જોયું—જાણ્યું; દેશની હાલતનું—આમ્ય કિસાન જનતાનું સાચું દર્શન થવા લાગ્યું. જમ જમ એ કાર્યોમાં ખૂંપતા ગયા, એકથી બીજા જિલ્લામાં ને પ્રદેશોમાં ધૂમતા ગયા, તેમ તેમ સેવાનો દીપ દિલમાં વધુ ને વધુ તેજસ્વી બનતો ગયો. ભેખધારી સેવકોની દેશને ઢંકલી આવશ્યકતા છે, એની એમને પ્રતિપણે વધુ ને વધુ સમજ પડતી ગઈ.

ઠક્કરબાપાનો સેવાસંગ્રામ અવિરતપણે આરંભાઈ

ગયો. દેશમાં જ્યાં ક્યાંય મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યાં ઠક્કરબાપાની સેવાઓ પહોંચી જ હોય.

મુંબઈના લંગીઓને સહકારી મંડળીઓ કાઢવી હોય, તો એ ઠક્કર બાપા પાસે જાય; અને એ એની દેખરેખ રાખી સહાય કરે. અમદાવાદના આજના દેખાતા ‘મજૂર મહાજન’નો પાયો એક રીતે ૧૯૧૫ની સાલમાં ‘મજૂર વર્ગો’માં ફેટલીક શાળાઓ કાઢીને ‘બાપા’એ જ નાખ્યો હતો એમ કહી શકાય. એમણે મજૂર બાળકો માટે એ વર્ષોમાં શાળાઓ ઊભી કરી સૌનું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચ્યું.

કચ્છમાં ૧૯૧૬ માં દુકાળ પડ્યો. ‘બાપા’ ત્યાં પહોંચ્યા જ છે. રણભૂમિ સમા આ પ્રદેશનાં માનવીઓને મળતા, ગામડે ગામડે આથડતા, રાજને કાને વાતો નાખતા, હકીકતો રજૂ કરતા અને શક્ય રાહત આપતા—એ માનવપ્રેમી કર્મયોગીની યજ્ઞગાથા દેશમાં ક્યાંય લખાયા વિનાની નથી રહી.

૧૯૧૭ માં મુંબઈની કાઉન્સિલે ખિનઅમલદારી સભ્યોની એક કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીનું કામ મફત ને ફરજિયાત ફળવણી અંગેના ખરડા માટેનો એક વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરવાનું હતું; અને સ્વ. શ્રી. વિકલભાઈ પટેલ એ ખરડાના રચયિતા હતા. એમની નજર ઠક્કર બાપા ઉપર પડી. ખરડા માટે જરૂરી આંકડા બહુ જ ટૂંક મુદ્દતમાં તૈયાર કરી લાવવાનું કામ એમણે

ઠક્કરબાપાને માથે નાખ્યું. ઠક્કર બાપા ઊપડ્યા. ગુજરાતનું એક એક નિશાળવાળું ગામડું ખૂંદી વળ્યા. જરૂરી આંકડા મધરાતે માસ્તરોનાં ખાણાં ખપડાવી લેગા કરી લાવ્યા. એ કાર્ય કરી ખતાવીને ઠક્કરબાપાએ છાપ પાડી, કે ખડતલ, સેવાપરાયણ, કર્મભૂતિ સમો આ માનવી કોઈ લોહાની કાયાનો બનેલો છે !

કર્મયોગી માનવી જેમ જેમ કાર્યો કરતો જાય છે, તેમ તેમ એ એમાં વધુ ને વધુ ખૂંચતો જ જાય છે. એને માટે કાર્યક્ષેત્ર કોઈ એક નથી રહેતું. જ્યાં જ્યાં આર્તનાદ હોય છે, અન્યાય, પીડા ને દર્દ હોય છે, ત્યાંની ત્યાંની હવા ફરતી ફરતી આવીને એના કાનમાં કહી જાય છે, કે ‘જા, પણે તારી જરૂર છે ! તું જલદી ઊપડ; ઊઠ, માનવતા-તારો કર્મયોગ તને પોકાર પાડે છે.’ ઠક્કર બાપા આવા જ બન્યા. કોઈ એક પ્રદેશ કે કાર્યની મર્યાદા એમને માટે ન રહી. એ જમશેદપુરમાં ‘મજૂર-સેવક’ બન્યા. એ જગન્નાથપુરીમાં ‘દુષ્કાળ-રાહત-સેવક’ બન્યા. એ કાઠિયાવાડના દૂર દૂર ખૂણે પડેલા અમરેલીના ‘ખાદી-સેવક’ પણ બન્યા; ત્યાં એમણે પુરુષાર્થ આદરી મિત્રો ને સહાયકોની સહાયથી બેનમૂન એવું ખાદી-કેન્દ્ર થોડા જ કાળમાં જમાવીને અનોખી છાપ પાડેલી.

પરંતુ બાપાનું મહાન જીવનકાર્ય તો પંચમહાલમાં-ગુજરાતના એ ભીલોના જિલ્લામાં જ આરંભાયું.

૧૯૨૨-૨૩નાં એ વર્ષો; પંચમહાલમાં વરસાદ નિષ્ફળ જતાં કારમા દુકાળના ઝોળા ઊતર્યા. આમે આ જિલ્લો તદ્દન પછાત, જંગલી જવી ભીલ કોમનો એ જિલ્લો; પ્રજા તદ્દન અબુધ; એમને કશું જ્ઞાન નહિ, કશી સમજ નહિ; ન એમને રહેવાનાં પાકાં કે કાચાં માટીનાં ઘર કે ન પહેરવા પૂરાં કપડાં. ખાવામાં મકાઈ. ન તો એમનું કોઈ સંગઠિત મોટું ગામ. એ તો દૂર દૂર છાપરીઓમાં છૂટા છૂટા વસે; ક્યારેક વારતહેવારે માતામંદિરે ભેગા થાય.

આ લોકોના પ્રદેશમાં દુકાળ એટલે એને નિવારવાનું કામ આકરું. ગુજરાતના સેવકોએ એ કામ ઉપાડ્યું: 'બાપા' મોખરે હતા. સાથીદારોમાં ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક ને પંચમહાલના બુઢા ભીલ જનતાના લાડીલા સુખદેવભાઈ પણ હતા. એ બધાએ જોડાઈ આરંભી. 'બાપા' ઝૂંપડે ઝૂંપડે કપડાં ને અનાજ લઈ ફર્યા.

અહીં તેમણે લાજ ઢાંકવા કપડાં ન હોવાથી ઘર બહાર ડોકું પણ ન કાઢી શકે એવી બહેનો જોઈને તેમને એમણે કપડાં આપ્યાં. એમની દર્દકથાઓ સાંભળી. 'બાપા' ને આ દુકાળે માત્ર રાહત આપીને જ પાછા ન ફરવા દીધા. આ જનતાના પરિવર્તન ને કાયમી ઉદ્ધાર માટે 'બાપા'એ સાથીઓ સાથે બેસીને યોજનાઓ કરી; અને એ યોજનાઓએ જ આજે અનેક સંસ્થાઓ સાથે વિસ્તરેલું ને હજારો ભીલ કુમાર-કુમારિકાઓને કેળવણી આપતું 'ભીલ-

સેવા-મંડળ' જન્મ્યું. ૧૯૧૩ ની આસપાસ એ મંડળની શરૂઆત થયેલી.

આજે દાહોદ-ત્રાલોદની સડક ઉપર એ મંડળની પ્રવૃત્તિઓના પ્રતીક સમો 'મેરાખડી આશ્રમ' ઊભો છે; ત્રાલોદના પાદરમાં 'શખરી કન્યાશ્રમ' ઊભો છે. જ લીલ કામને ડુંગવણીની કલ્પના નહોતી, તે કામના સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આજે ડુંગવણી પામ્યા છે. એ ડુંગવણી પામીને ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ આખા યે પ્રદેશમાં અનેક નાની-મોટી શાળાઓ ચલાવી સમગ્ર લીલ કામના ઉદ્ધારનું મહદ્દ રાષ્ટ્રકાર્ય કરે છે.

આદિવાસી જેવી ગણાતી આ લીલ કામમાં ૧૯૨૩ થી આરંભાયેલા કાર્યનો આજે તો 'બાપા'એ રાષ્ટ્રવ્યાપી વિકાસ કર્યો છે. આજે એ કાર્ય એક કામ, જિલ્લા કે પ્રાંતમાં જ ન રહેતાં 'બાપા'ની દોરવણી હેઠળ આખા દેશની આદિવાસી પ્રજાઓમાં વિસ્તર્યું છે.

હિંદુસ્તાનની ૪૦ કરોડની વસતિમાં લગભગ અઢી કરોડ જેટલી આ આદિવાસી જનતા જંગલો અને પહાડોમાં પ્રાથમિક અવસ્થાનું જીવન ગુજારતી રહે છે. આ જનતા અજ્ઞાન છે, અભણ છે; એને પહેરવા પૂરતાં કપડાં નથી; રહેવા ઘાસનાં ઝૂંપડાં સિવાય કોઈ ઘર નથી, ખાવા કંદમૂળ, મકાઈ, કોદરા, ખાવટો કે એવાં અનાજ કે એની રાખડી જ છે. આ જનતા દારૂની ભયાનક બદીમાં

સપડાયેલી છે.

આસામ, બિહાર, બંગાળ, ઓરિસ્સા, મધ્ય પ્રાંત, મદ્રાસ, મુંબઈ ઈલાકા—બધે જ થોડા—વધારે પ્રમાણમાં આ પ્રજાનો વાસ છે. એની હાલત કરુણા ને કમકમાટી ઉપજાવે તેવી છે.

બાપાએ ૨૩ની સાલમાં પંચમહાલના ભીલ પ્રદેશોના દુકાળમાંથી જે કાર્ય આ પ્રજાઓમાં આરંભ્યું, તે આજે આખા દેશમાં વિસ્તર્યું છે. પ્રાંતે પ્રાંતે આ આદિવાસી પ્રજામાં કાર્ય કરનારા સેવાના ભેષધારીઓ આશ્રમો, શાળાઓ ને છાત્રાલયો કાઢીને પડ્યા છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં આ જનતામાં ‘બાપા’ની પ્રેરણાથી કાર્ય કરનારી લગભગ ૫૦ ‘જટલી નાની—મોટી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ બધામાં કાર્ય કરનારા કાર્યકરોના ‘૬૬૨ બાપા’ એ ખરેખર ‘બાપા’ છે. એ સૂર્યરૂપે સૌને પ્રેરણા ને પ્રકાશ આપે છે, સૌને ત્યાં જાય છે, એમનાં કાર્યો જુએ છે, એમની તકલીફો ટાળે છે. આદિવાસી જનતાનું કાર્ય એ આજે ‘બાપા’નાં બે મહાન કાર્યોમાંનું એક છે.

+

+

+

‘બાપા’ને આજે દેશમાં મોટા ભાગના લોકો ‘હરિજનોના બાપા’ ને નામે જાણે છે. દેશમાં ગામડે ગામડે વ્યાપેલી આ કહેવાતી ‘અસ્પૃશ્ય’ જનતાનો હાથ તે પેટે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી કરતા ત્યારે જ એમણે

પકડેલો. ગુરુ શીંદેના જીવનમંત્રને એમણે ત્યારથી જ જીવનમાં ઉતારેલો. ૧૯૨૩ માં પંચમહાલમાં પણ 'લીલ-સેવા-મંડળ' સાથે 'અંત્યજ-સેવા-મંડળ' પણ એમની જ પ્રેરણાથી ઊભું થયું હતું.

પરંતુ ૧૯૩૦ ની સાલનાં રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનોના કાળથી તો 'બાપા' એ કામમાં જ ખૂંપવા માંડ્યા. ઠેર ઠેર એમનાં મંડળો, એમને માટે કૂવાની ને બીજી રાહતની સંસ્થાઓ ઊભી થવા લાગી. ૧૯૩૨ની લડત પછી તો 'બાપા' એ કામમાં જ ખૂંપી ગયા. ૧૯૩૩ ના 'પૂના પેક્ટ' વખતે ગાંધીજીને બધા આંકડા પૂરા એમણે જ પાડ્યા ને પછી તો એ મંત્રણાઓમાં પણ મુખ્ય રહ્યા; અને ગાંધીજી તો એક વાર જ સાચો માનવી હાથમાં આવ્યો, એને જવા જ ક્યાં દે છે ? 'બાપા'ને પકડી તો પાડ્યા જ હતા; પણ હવે તો 'બાપા'ને માથે એમણે દેશ આખાના હરિજન કાર્યનો ભાર નાખ્યો. 'બાપા' 'હરિજન-સેવક-સંઘ'ના મુખ્ય મંત્રી બન્યા. ૧૯૩૪માં મહાત્માજીએ હરિજન પ્રવૃત્તિ અંગે દેશ આખાને પ્રવાસ કર્યો. 'બાપા' પણ સાથે કર્યો. છ માસમાં તો સમસ્ત દેશમાં 'હરિજન-સેવક-સંઘ'ની શાખાઓ સ્થપાઈ ગઈ, લાખોનાં ફંડ થયાં અને પછી તો 'બાપા'એ આખા દેશમાં ફરવા માંડ્યું—એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી. આજે સેંકડો સેવકો એ કાર્યમાં ખૂંપી ગયા છે.

'બાપા' દેશમાં અવિરતપ્રણે ફરે છે, જ્યાં જાય છે

ત્યાં સેવકાને ત્યાં પહોંચે છે. એકને ત્યાં જઈ બીજા સૌના ખબરઅંતર પૂછે છે—સેવકના જ નહિ, એના કુટુંબના, સગાંવહાલાં, સૌના ખબર અંતર પૂછે છે. ‘કેમ ભાઈ, કશી તકલીફ નથી ને?’ એમ પૂછતા આશ્રમ હોય, તો એની ચારે બાજુ આંટો મારે છે. સ્થપાયું ત્યારે શું હતું, કેમ હતું, સારથી સંભાળ લઈ ગ્રાહ-પાંદડું ને ઇંટ, પથ્થર ને મકાન-સજીવ ને નિર્જીવ-સૌમાં એ રસ લે છે. સૌને બીજા કાર્યકરોની ને અનુભવોની વાતો કરે છે. મર્મ-કટાક્ષો કરે છે, મજાક કરે છે; અને સૌના એક કૌટુંબિક વડા તરીકે આશ્વાસન આપે છે. આ છે એમના સ્વભાવની ખૂબી !

અને હવે તો ‘બાપા’એ એક બીજું મહાન કાર્ય ઉપાડ્યું છે. ‘બાપા’ના જીવનભરનાં અનેક કાર્યોને યશસ્વળી-રૂપે જો કોઈ કાર્ય હમણાં થયું હોય, તો તે ‘કસ્તૂરબા-સ્મારક’ના કાળાનું કાર્ય. બા જલમાં દેવલોક પામ્યાં. કોંગ્રેસના તમામ આગેવાનો જલમાં ને આ કુંડની શરૂઆત થઈ. સૌની નજર આટલા મહાન રાષ્ટ્રવ્યાપી કાર્યને પાર પાડનારી વ્યક્તિની શોધમાં ‘બાપા’ ઉપર જ ઠરી. એ એના મુખ્ય મંત્રી બન્યા. એક કરોડના કુંડની જગ્યાએ ‘બાપા’ના મંત્રીપદે સવા કરોડનું કુંડ થયું. દેશને જેનું સ્મારક કરવાનું હતું તેની, એનો વહીવટ સોંપવાનો હતો તેની અને એ આખા કાર્યનો બોજો વહેનાર વ્યક્તિની પૂરી બાજુ

હતી. દેશે એનો યથાયોગ્ય જવાબ આપ્યો. ‘બાપા’નાં બે મહાન જીવન—કાર્યોમાં આજે આ ત્રીજું ઉમેરાયું છે. આદિવાસી જનતાના હજારો કાર્યકરો, સેંકડો ‘હરિજન સેવક સંઘ’ના કાર્યકરો સાથે બાપાની રાહબરી હેઠળ હવે હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીશક્તિનું કાર્ય આરંભાયું છે. સેંકડો સંસ્થાઓ રૂપે હજારો સ્ત્રીઓ હવે દેશના ખૂણે ખૂણે કાર્ય કરતી થશે. ‘બાપા’ આ હજારો કાર્યકરોના સાચા ‘બાપા’ સદાય રહેશે.

ઠક્કર બાપા આજે આ દેશમાં એક વ્યક્તિ નથી રહ્યા; એ તો સેંકડો સંસ્થાઓ રૂપે વિસ્તર્યા છે. એ હવે કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી પણ નથી રહ્યા, એ તો રાષ્ટ્રવ્યાપી બન્યા છે—ના, એ તો માનવ-વ્યાપી બન્યા છે. કોઈ એક કાર્ય હવે એમનું કાર્ય નથી રહ્યું. હવે તો જ્યાં જ્યાં દુઃખ અને દર્દનો પોકાર ઊઠે છે, જ્યાં જ્યાંથી દુકાળની ચીસો ઊઠે છે, જ્યાં જ્યાંથી ભૂખ, ગરીબી ને અન્યાયના ચિત્કાર સંભળાય છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ‘બાપા’ની કર્મયોગી મૂર્તિની પડછંદ કાયા બને છે એના સેવકના રૂપમાં ખડી થાય છે. ‘બાપા’એ જે જીવન જીવી ખતાવ્યું, એ જીવનની ભાવના આજે દેશના ખૂણે ખૂણે વ્યાપી છે. આજે હિંદુસ્તાનનો જીવાન સેવા કરવાના કોડવાળો બન્યો છે. એની એ ભાવનાની કોઈ જીવંત મૂર્તિ એની સામે હોય, તો તે ઠક્કરબાપાની છે.

આવા રાષ્ટ્રપિતાને હજારો વંદન હોજો!

૨ : ત્યાગી રાજવી

૧૯૨૨ના માર્ચની ચૌદમી તારીખનો એ દિવસ. ગ્રાલાવાડના આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટની વઢવાણની અદાલતમાં ભારે ધમાલ મચી રહી હતી. ઠેર ઠેર સફેદ ટોપીઓ, સફેદ ધોતી ને સફેદ સાડીઓ પરિધાન કરેલાં માનવીઓ નજરે પડતાં હતાં. ગુજરાતના કોંગ્રેસી આગેવાનો ત્યાં નજરે ચડતા હતા. સ્વ. કસ્તૂરભા ગાંધી પણ આજે અહીં દેખાતાં હતાં. જનતા ટ્રીડિયારાની જમ ઉભરાતી હતી. આજે આ અદાલત સમક્ષ ચાલનારા મુકદ્દમાનું કામકાજ સાંભળવા આખા ગુજરાત-ઠાઠિયાવાડનાં માનવીઓ અધીરાં બન્યાં હતાં.

બરાબર બાર ને દસ મિનિટે ન્યાયાધીશે અદાલતમાં પ્રવેશ કર્યો ને ન્યાયાલયનું કામ શરૂ થયું. ન્યાયાધીશ સમક્ષ આરોપીઓ તરીકે રજૂ થયેલાં ત્રણ માનવીઓ પ્રત્યે સામાન્ય અદાલતી કાનૂનથી પર એવી સભ્યતા નજરે ચડતી હતી. પાંજરામાં ઊભા રહેનાર આરોપીઓને માટે આજે તો અહીં ખુરશીઓ મુકાઈ હતી.

એ ખુરશીઓમાં બેઠેલાં બે માનવીઓ એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી-બન્ને બાણે અનેરાં દીસતાં હતાં । મોઢા ઉપર

હાસ્યની છોળો જીડતી હતી. કપાળ ઉપર જીવનભરનાં કર્મસાક્ષ્યને પ્રતાપે જ તેજ ચમકે, એવાં તેજ ચમકતાં દીસતાં હતાં. એ સૌ સાથે હસતાં હસતાં વાતો કરતાં કરતાં પોતાની સામે શરૂ થનારા મુકદ્દમાની આનંદપૂર્વક રાહ જોતાં હતાં.

ન્યાયાધીશે ન્યાયની અદાલતનું કામ શરૂ કરતાં સામે બેઠેલાં આરોપીઓ સમક્ષ નજર કરી ને એનું વદન શરમથી નીચું નમ્યું.

‘મહેરખાની કરીને આપનું નામ જણાવશે ?’ ન્યાયના આસને બેઠેલ માનવી આજે જાણે પેલા જડ-કાળમીઠ પાણાને બદલે કોઈક કામળ-અતિ કામળ એવા વત્સલ લાવે બોલતો હોય એમ બોલ્યો અને પછી તો એક પછી એક ન્યાયની અદાલતની રીતરસમ મુજબના સવાલ-જવાબો ચાલ્યા.

ન્યાયાસને બેઠેલા એ માનવીએ શરૂમાં જ જહેર ક્યું, કે ‘આ તો સંક્ષિપ્ત મુકદ્દમો ચાલશે. આમાં સામાન્ય તપાસ કરી વધુમાં વધુ ત્રણ જ માસની સજા થશે.’

શરમાતા શરમાતા એક બે સાક્ષીઓ આવ્યા અને પછી તો આરોપીનો વારો આવ્યો.

આરોપીઓએ પોતાને માથે મુકાયેલ તહોમતનામા સામેનું પોતાનું લિખિત નિવેદન શરૂ ક્યું. એના અવાજમાં

રણુકાર હતો. પોતે જ ક્યું હતું એના સાતત્ય, ન્યાય અને વ્યાજબીપણા માટેનો એમાં દિલના ઊંડાણમાંથી ઊઠતો પોકાર હતો. જ્યાં જ્યાં પરદેશી સરકાર સામેના પ્રહારો આવતા, ત્યાં ત્યાં એ આરોપીના મુખ ઉપર ગર્વની, સ્વાભિમાન અને સ્વમાનની તેજછાયા પથરાતી હતી.

‘હું ગુનેગાર છું’ કે બિનગુનેગાર તેનો મારી પાસે જવાબ માગવાનો કે મારા ઉપર કેસ ચલાવવાનો આ અદાલતને કશો અધિકાર નથી. સરકારે મારો તાલુકો મારી પાસેથી છીનવી લીધો છે અને મારું નામ તાલુકદારોની યાદીમાંથી કમી ક્યું છે; પણ તે સંબંધી સરકારના બધા હુકમો અને કૃત્યો અન્યાયી અને જોહુકમીલયાં ગણ્યું છું. મારાં નાનકડાં ગામોનો, મારી નાનકડી વસતિનો નાનકડો તોપણ હું હજી રાજ છું; તેમ મારા ઉપર કેસ ચલાવવાને ખાસ અદાલત નિમાવી જોઈએ; પણ આમ કંઈ પણ વિધિ કર્યા સિવાય મારો તાલુકો છીનવી લેવામાં, મને એક સાધારણ આરોપીની જેમ સાધારણ કોર્ટમાં ખડો કરવામાં સરકારે માત્ર પશુબળનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને તેને વશ થઈને જ આ કોર્ટમાં હું હાજર છું. તમારી શિક્ષામાંથી બચવાને માટે નહિ, પરંતુ મારી પ્રજાની જાણ માટે આટલો ખુલાસો કરું છું, કે—

‘ઉપર જણાવ્યા મુજબ હજી પણ હું તાલુકદાર કાયમ છું અને તેથી જ મારા તાલુકાનો તમામ વહીવટ

કરવાનો અને મારી મિલકત ભોગવવાનો મને પૂરો અધિકાર છે એમ હું સમજું છું.

‘તાલુકાની હકૂમત અને મિલકત વગેરે જે તમામ ચીજ મારી પાસેથી અત્યાર સુધીમાં લેવાઈ છે, તે માત્ર જખર-જસ્તીથી જ. તે તમામ કૃત્યોની હું કાગળના કટકા કરતાં વિશેષ કિંમત આંકતો નથી; અને હું આ પ્રસંગે જાહેર કરવા ઇચ્છું છું, કે મને યોગ્ય લાગશે તે સમયે મારા તાલુકાનો કબજો પાછો લેવાને મને જે શાંતિમય ઉપાયો જરૂરી જણાશે તે લેવાની મારી ઇચ્છા છે. આમ મૂળથી જ મારી ગણાયેલી તમામ ચીજો આજે પણ મારી છે, તો પછી જે ઘરમાં હું મારા કુટુંબકબીલા સાથે હમેશાં રહેતો આવ્યો છું તેની માલિકી અને મિલકત મારાં જ હોય એ દેખીતું છે. એની ઉપર તાળાં મારવાનો અને સરકારના કાઈ પણ માણસે ગેરકાયદેસર રીતે તેના ઉપર તાળાં માર્યાં હોય અથવા સીલ કર્યાં હોય, તો તે તોડવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે અને તેમ કરવામાં હું કંઈ ગુનો નથી કરતો.

‘જમી પછી એ મકાન પરનાં તાળાં તોડી નાખી તેના ઉપર પોતાનાં તાળાં લગાડવામાં અને સીલ કરવામાં મેનેજરે જ ઘર-ભંગ અને ઘર-પ્રવેશનો ગુનો કર્યો છે; અને તે કાર્યમાં પોલિટિકલ એજન્ટ જવાની સંમતિ હોય, તો તે ગુનામાં મદદગાર તરીકે ગુનેગાર છે. હું જ્યારે ત્યાં ગયો

હું ત્યારે મેનેજરનાં તાળાં ફરી ફરીને તોડીને ધર ઉપરનો મારો સ્વયંસિદ્ધ હક્ક મેં ફરીને પુરવાર કર્યો છે. તેમાં મેં કોઈ જાતનો ગુનો કર્યો હોય તેમ હું માનતો નથી.

‘મારા ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો હું ઇનકાર કરું છું. પશુબળથી તમે મને અહીં આગળ ખડો કર્યો છે અને તે જ પશુબળને લીધે તમે મને જે કોઈ શિક્ષા કરશો, તે ભોગવવા હું તૈયાર છું.’

આ ગુનાના એકરાર પછી બીજા આરોપી તરીકે સાથે બેઠેલ સ્ત્રી આરોપીએ પણ એવો જ ગુનાનો એકરાર કર્યો. ત્રીજા આરોપી તરીકે એમના વફાદાર રસોઈઆએ પણ એ જ મુજબ એકરાર કરી સજા ભોગવવાની તત્પરતા દર્શાવી.

સાંજના ચાર ને એકાવન મિનિટ ન્યાયાસનેથી ચુકાદો અપાયો. એમને તકસીરવાર ઠરાવવામાં આવ્યા. તે તાલુકદાર નથી એવી જાહેરાત પોકારાઈ; અને સરકારે એમના અધિકાર છીનવી લીધા છે, એમણે તાળાં તોડી ગુનો કર્યો છે અને એ બદલ કોર્ટ જોડે ત્યાં લગીની સજા ફરમાવવામાં આવી. સાત મિનિટનો સમય પૂરો થતાં કોર્ટ જાડી અને એ સાત મિનિટ માટે બંદીવાન બનેલા આરોપી ઇંપતીનો છુટકારો થયો.

આ આરોપીઓ એ દસા-રાયસાંકળીના એક કાળના તાલુકદાર દરબાર ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન દેવી. આજના ગુજરાતને ને કાઠિ-

યાવાડને મોઢે રમતાં નામધારી દરબાર સાહેબ ને ભક્તિયા.
 ૧૯૨૨ ના જુલાઈ મહિનાની સત્તરમી તારીખે આ
 રાજવી જ્યારે પોતાના રાજકાજના જનહિતકારી વહીવટ
 બદલ સમગ્ર જનતાનાં ને એના આજેવાનોની મુક્ત કંઠે
 પ્રશંસા પામ્યા હતા, ત્યારે એમની રાજધાની ઢસામાં એક
 હુકમ એમના ઉપર બજવાયો:—

‘રાયસાંકળીના તાલુકદારનું જાણીપૂજીને સરકાર
 પ્રત્યે દુશ્મનાવટમયું વલણ રાખવા બદલ સરકાર ઠરાવે
 છે, કે રાયસાંકળી તાલુકો જમી-વહીવટમાં મૂકવો; અને
 લાખાપાદર થાણુદારને સૂચના કરવી, કે ઢસાનો વહીવટ
 શિરસ્તા પ્રમાણે જમીમાં લઈ તેના મેનેજર નિમાય ત્યાં
 સુધી તે વહીવટ ચલાવવો.’

અને ૧૯૨૨ના જુલાઈની સત્તરમી તારીખે જ એ
 ઢસા-રાયસાંકળીના દરબારના વહીવટનો સરકારે કબજો
 લીધો; એના ઉપર જમી બેસાડી સરકારે વહીવટ માટે
 મેનેજરની નિમણૂક કરી.

૧૯૨૨ થી ૧૯૪૬-આજ ચોવીસ ચોવીસ વર્ષનાં
 વાણાં વાઈ ગયાં; ને ત્યારથી એ દરબાર સરકારના તાલુકદાર
 મટ્યા-જનતાના સેવક બન્યા-જનતાના વહીવટી દરબાર
 મટી ગયા ને દિલના દરબાર બન્યા !

એ રાજ્ય ઉપર જમી બેઠી; કારણ કે આ દરબારે
 દેશદાઝ દાખવી હતી. આ દરબારે એના રાજકાજમાં જન-

તાના વહીવટને એના અવાજને માન આપી અપનાવ્યો હતો. એ દરબારે સરકારના અમલદારોને બદલે જનતાના અમલદારોને—એના આગેવાનો અને નેતાઓને ચરણે એની સેવા ધરી હતી. આ દરબારે રાજકાજમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. આ દરબારે ૧૯૨૦નાં રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનની અસરમાં આવી ‘ગાંધી’ના ચેલા બનવાની હામ ભીડી હતી. કાઠિયાવાડના ને હિંદુસ્તાનના રાજવીઓની માફક મોજશોખ ને આરામ વિલાસમાં રત રહીને પોતાની પ્રજાને પીડી, એને અજાણ ને અબુધ રાખી બ્રિટિશ તાજને વફાદાર ઘેટાં જવી રાખવાને બદલે એણે પોતે આત્મ-સંયમ, ત્યાગ, સેવા અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના વ્યક્તિગત ગુણો ખીલવ્યા હતા. એણે જનતાને અબુધ અને અજાણ રાખવાને બદલે ઠળવાયેલી બનાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. એણે જનતાથી અલ્પિત રહેવાને બદલે જનતામય બનીને એનામાં પોતાનો ઉદ્ધાર જોયો હતો. એણે અમલદારી ‘જી હબુરી’ને બદલે સમગ્ર રાષ્ટ્રની સેવાને મોટી ગણી હતી; અને એ જ એનો ગુનો હતો. એ માટે જ એ રાજ્યવહીવટ કરવાને નાલાયક ગણાયા.

આ નાલાયકીના શ્રી ગણેશ મંડાયા હતા ૧૯૧૬-૧૭ ની સાલથી. એ કાળે હિંદુસ્તાનભરમાં તિલક અને એની-બિસાન્ટની આગેવાની હેઠળ હોમરુલનાં આંદોલનો વ્યાપક બન્યાં હતાં. એ કાળનું રાજકારણ એ આંદોલનોની

આસપાસ વીંટળાયું હતું. એ અરસામાં અમદાવાદમાં જનાખ જિજ્ઞાના પ્રમુખપદે એક રાજકીય પરિષદ મળી; અને એ પરિષદમાં જવા માટે આ નાના તાલુકદારને મન થયું. પોલિટિકલ એજન્ટને એની જાણ થઈ. એણે સૂચના મોકલી, કે 'તમારે ન જવું;' પણ આ તાલુકદાર એમ ગાંઠે એવા નહોતા. એ તો ગયા. પાંછળથી કહેણ આવ્યું, કે 'તમને ના કહી હતી; તો ય શા કાજ તમે એ પરિષદમાં ગયા?' સામે સરકારને ઉત્તર ગયો, કે 'તમે તો સૂચના કરી હતી, હુકમ નહોતો કર્યો. સૂચના માનવી ન માનવી એ મુનસફીની વાત છે.'

અને એ રાજવી ત્યારથી જ એ પોલિટિકલ એજન્ટને અને એના ખાતાને મન આંખમાં પડેલા કણા જેમ ખૂંચવા લાગ્યા. ખાતાને આમાં સાફ સાફ બળવો દેખાવા લાગ્યો. ૧૮૫૭માં બ્રિટિશ સરકારને આખી સ્થૂળશાહીએ પડકાર આપ્યો હતો; પરંતુ એ તો બધી છાની-છાની ગોઠવણો થઈ ને સામટો સંગઠિત પડકાર થયો. આ તો ખુલ્લો એકરાર હતો; ખુલ્લો બળવો હતો. એ કાળે સાહેબનું વેણ એ માત્ર ખાતાનો જ હુકમ ન મનાતો; એ તો સર્વેસર્વો મનાતું—એવો એ કાળ હતો. એ કાળે આ માનવીએ એની ગાદી ઉપર બેઠાં બેઠાં એ ખાતા સામે માથું ઊંચાડી ખુલ્લો પડકાર આપ્યો. આ એના પ્રથમ ગુનાની શરૂઆત. એ પછી તો એણે એ ખાતાને અવગણ્યે જ રાખ્યું; એની સામે

એક દિવસે ખુદી બળવો પોકાર્યો. હિંદના બ્રિટિશ અમલના ઇતિહાસમાં આ ખુદી બળવાનો આ એક અજોડ દાખલો છે.

૧૯૧૮નો ખેડા સત્યાગ્રહ થયો. એના અહેવાલો વાંચીને આ દરબાર એના રંગે રંગાતા જ ગયા; અને ૧૯૧૯માં જ્યારે કાળો કાયદો બહાર પડ્યો ને હિંદુસ્તાનને એની મહાયુદ્ધની સહાય બદલનો બદલો મળ્યો, ત્યારે મહાત્માજીની આંખ રાતી થઈ. એમણે સમગ્ર દેશને એ કાળા કાયદા સામે સંગઠિત પડકાર આપવા આદેશ આપ્યો; છઠ્ઠી એપ્રિલ-સારાયે દેશમાં રાષ્ટ્રવ્યાપી હડતાલ-દિન તરીકે જાહેર થઈ અને ઢસાના આ નાનકડા તાલુકાદારે પોતાની પ્રજાને પણ એમાં સામેલ થવાનો આદેશ આપ્યો. પણ ત્યાં તો થોડા દિવસમાં જ કાગળિયાં આવ્યાં. પોલિટિકલ એજન્ટ ઓલ્ડફીલ્ડ સાહેબે દરબારને લખ્યું, કે 'વહીવટદાર હડતાલ ન અટકાવી શક્યા માટે એમને નાલાયક ઠરાવી દૂર કરો.' દરબારે સામેથી ઉત્તર પાઠવ્યો, કે 'મુંબઈમાં પણ હડતાલ પડી અને ગવર્નર એને અટકાવી ન શક્યા; માટે એમને પણ શા માટે નાલાયક ઠરાવી દૂર ન કરવા ?' અને જરાય દબાયા વિના પોતાનું મક્કમ વલણ બતાવ્યું. આ એમના બળવાનો એક બીજો પ્રસંગ.

અને હવે તો એ આ 'ગાંધી'ના રંગે રંગાયે જ ગયા. એમનું આકર્ષણ વધતું જ ગયું. એમના છાપાના 'નવજીવન'ના એ નિયમિત વાચક બન્યા. એ ગાંધીની સભાનાં

એ વર્ણનો વાંચતા; જનતા એમાં હજારોની ભેટ ધરતી, ઘરેણાં ગાંઠાં મૂટ્ટી દેતી—એ બધું એ વાંચતા. પોતે પણ એક બે વાર પ્રિય ઘરેણાં આપી આવ્યા; પણ એમ કંઈ એમને સંતોષ નહોતો થતો.

એના દિલમાં તો ભારે મંથન જગ્યાં હતાં. એમની દરબારી અને ત્યાગની ભાવના વચ્ચે સંગ્રામ મંડાયો હતો. દિલમાંથી પોકાર ઊઠતો હતો, કે આ થોડું થોડું નહિ પણ તારું સર્વસ્વ આ ‘ગાંધી’ને—આ દેશને—ચરણે ધરી દે; પણ વળી થતું, કે એ તો આ સરકાર થવા ન દે! કાયદો આડે આવશે, એ રુકાવટો નાખશે, એ શક્ય નહિ બને—આવાં મનોમંથનો મનમાં ચાલતાં હતાં.

ત્યાં એક દિવસ મહાત્માજીનું વટવાણમાં આગમન થયું. એમની સાથે મુલાકાત થઈ. આકર્ષણ વધ્યું અને બધાં મોહબંધનો છોડી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ઓછામાં ઓછું એક માસ તો જવું જ એવો નિર્ણય કર્યો. ‘તાલુકદાર’ ‘દરબારનાં’ મહાન પદો અને એની જવાબદારીઓ હતી જ. એ બધી ભક્તિબાને માથે નાખીને એક મહિનો જવાનો વિચાર કર્યો.

અને આ પ્રવૃત્તિઓ અને એનું આકર્ષણ વધતું જ ચાલ્યું. આ રાજની પ્રજાને થયું, કે દરબાર હવે તો જવાના. સગાં, વહાલાં, મિત્રો સૌ ગભરાયાં. કોઈને એમ પણ થયું, કે આ તો આંધળિયાં કરે છે; પાછળથી પસ્તાશે. સલાહકારો

સલાહ પણ આપી ગયા. વડીલોએ ઠપકા પણ આપ્યા; અને કેટલાકને તો એમ પણ લાગ્યું, કે આ આવી મોજમજાહ, સત્તા ને આ જ્ઞાતિની એકની એક ગાદી આમ કેમ જતી કરાય ! ઘણાયને એમાં મૂર્ખતા પણ લાગી; પરંતુ દરબાર સાહેબને મન એ રમત કે ધડીના વિચાર નહોતાં. દિલમાં આતશ પ્રગટ્યો હતો. એમનો નિશ્ચય પ્રેરણાનો હતો, આંતરિક બળનો હતો; એની સામે કોઈ વાતો, સલાહ-શિખામણો કે લોભ-મોહ ટકી શકે એમ નહોતાં.

અને પછી તો ગુજરાતના આજના સરદારની મુલાકાત થઈ. સુરતમાં ખારડોલી તાલુકો અને ખેડામાં આણંદ તાલુકો —બન્ને આ કાળે સત્યાગ્રહ ક્યાં થાય એ માટે હરીફાઈમાં ઊતર્યા હતા; અને આ કાળે જ દરબાર સાહેબે ખેડા જિલ્લાને હવે જીવનના ધર્મકાર્ય માટેનું ક્ષેત્ર બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો સરદાર વલ્લભભાઈની મુલાકાત પછી આણંદ તાલુકાની ‘સ્વરાજ સમિતિ’ના એ પ્રમુખ બન્યા; હવે તો સીધા સંગ્રામમાં આવી ગયા હતા.

સરકાર આ બધું બરાબર જોયા કરતી હતી; અને ત્યાં તો મુંબઈના ગર્વનર કાઠિયાવાડની મુલાકાતે આવવાના નિર્ણયો થયા. તમામ રાજ-મહારાજઓની મુલાકાતો ગોઠવાઈ હતી. સૌને નિમંત્રણો મળ્યાં હતાં. દરબાર સાહેબ પણ એ નિમંત્રીઓમાં એક હતા. એમણે તો નિમંત્રણ

આવતાં પોલિટિકલ એજન્ટને લખ્યું, કે ‘હું તો શુદ્ધ ખાદી પહેરું છું. એ પોશાકમાં હાજર રહેવાથી વિનયનો ભંગ થતો હોય, તો મને જણાવશો; અને તો મારો સંબંધ એજન્ટની સાથે કાયમ રાખવા હાજર રહીશ; ખાકી તો આજે મારા તાલુકાનો વહીવટ મારાં પત્ની કરે છે, તો તેઓ એ પ્રસંગે હાજર રહેશે.’

પોલિટિકલ એજન્ટને કાગળ મળ્યો ને એની આંખ રાતી થઈ. તે ધૂંઆંપૂંઆં થયા. તરત જ એ પત્નિ જવાબમાં હુકમ છૂટ્યો, કે ‘તમારે રાજકોટમાં તે પ્રસંગે હાજર તો રહેવું જ; પરંતુ પોલિટિકલ એજન્ટની રજા સિવાય રાજકોટ છોડવું પણ નહિ.’ અને સાથે જ બીજો પત્ર પણ મળ્યો, કે લીંબડી આવીને મળી જાઓ.

લીંબડીમાં દરબારશ્રીની અને પોલિટિકલ એજન્ટની મુલાકાત થઈ. આ મુલાકાતમાં પણ એ જ સ્પષ્ટતા થઈ.

સાહેબે કહ્યું : ‘અમે તમારાં પત્નીને વહીવટકર્તા તરીકે સ્વીકાર્યાં નથી.’

ઉત્તર મળ્યો : ‘આપે ન સ્વીકાર્યાં હોય, પણ અમારી રૈયતે તેમને સ્વીકાર્યાં છે અને અત્યારે વહીવટી હુકમે પણ એ જ કાઢે છે.’

જવાબ મળ્યો : ‘એ ગમે તે હો; હું રાજકોટ પુછાવીશ. ગવર્નર સાહેબને વાંધો નહિ હોય તો તમારી મુલાકાત

થશે; પણ મુલાકાત થાય કે નહિ, તમારે રાજકોટ તો જવું જ જોઈએ. વળી, આ બાબતમાં અત્યારે લખાણ આવે છે; એટલે તમારે તા. ૨૩મી સુધી સાંકળી પણ છોડવું નહિ. તમે ગુજરાતમાં રહો એટલે કાગળો મોકલતાં ને જવાબ આપતાં ખૂબ વિલંબ થાય છે.'

સામે જવાબ તૈયાર જ હતો:

‘આ સૂચના છે, કે હુકમ?’

‘હુકમ.’

‘દિલગીર છું, કે આપના હુકમનું પાલન કરી શકતો નથી; કારણ કે મને મારી ‘જિલ્લા સમિતિ’ના પ્રમુખે માત્ર બે જ દિવસની રજા અહીં આવવા માટે આપી છે.’

આ ઠડકાર્થ, મક્કમ વલણ ને નિર્ભયતા જોઈ સાહેબ સમજી ગયા, કે આમાં આપણી દાળ ગળવાની નથી.

‘પણ રાજકોટ તો આવશો ને?’

‘હું તો ગાંધીજીની ચળવળમાં લગ્યો છું; એટલે એમને એ સંબંધમાં પુછાવીશ ને સલાહ મળશે તેમ કરીશ’

‘પણ છેવટનો નિર્ણય ક્યારે જણાવશો?’

‘હું મારા પ્રમુખને પૂછીને પછી જણાવીશ.’

અને આ સવાલ-જવાબે એ ગોરા અમલદારને ખાતરી કરાવી દીધી, કે આ માનવી હવે આપણો તાબેદાર તાલુકદાર નથી રહ્યો-એ તો આઝાદીનો દીવાનો, નિર્ભય ને નિર્મોહી માનવી બન્યો છે.

મહાત્માજીની અને ‘જિલ્લા સમિતિ’ના પ્રમુખ અધ્યાસ સાહેબની સલાહ લેવાઈ. ખાદીના પોશાકમાં મુલાકાત લેવાનો ગર્વનર ઇન્કાર કરે ને માનભંગ થાય તો ? આ સવાલ મહત્વનો હતો. સામે પણ પ્રશ્ન હતો, કે મુલાકાતે નહિ જવાય તો—રાયસાંકળી ને ઢસાનાં રાજપાટ ખૂંચવાઈ જશે તો ? એક બાજુ સ્વાભિમાન, સ્વમાન હતાં—બીજી બાજુ રાજગાદી હતી; અને એમાં સ્વાભિમાન—સ્વમાન જીત્યાં. દરબાર સાહેબે ગર્વનરની મુલાકાતે નહિ જવાનો નિર્ણય કર્યો અને નિર્ભય બનીને ગાદીને હોડમાં મૂકી દીધી.

અને થોડા જ દિવસોમાં હુકમો છૂટ્યા, કે એ તાલુકદારની રાજગાદી છીનવી લો. હુકમ છતાં એ તાજના પ્રતિનિધિને મળવા ન આવ્યો ! એમને પોતાનું સ્વમાન વહાલું લાગ્યું; એટલે પેલા પોતડી પહેરનાર ગાંધીની સલાહ સ્વીકારી અને જના સામ્રાજ્ય ઉપર સૂર્ય અમર તપે છે તેવા સમ્રાટના પ્રતિનિધિનો ઇત્કાર કર્યો. ખેર છે એની કે હવે ગાદી ઉપર બેસે ! અને બ્રિટિશ સત્તાના હાકિમોએ એની ગાદી છીનવી લીધી. દરબાર સાહેબે સ્વમાન, રાષ્ટ્રસેવા અને આઝાદીનો મંત્ર જપતાં જપતાં એના કૃષ્ણ ગાંધીજીને ચરણે સર્વસ્વ ધરી દીધું !

આ બનાવ પછી તો એમનું નિશ્ચયબળ વધ્યું. એ કહેતા હતા, કે—

‘ મારા તાલુકા માટે બનવું જોઈતું હતું તે તો હજી હવે બનવાનું છે. હાલમાં તો ફક્ત સાંકળીનો અખત્યાર લઈ સરકારે સંતોષ માન્યો છે. ત્યાં થું થશે તેની દરકાર કરવાનું મેં રાખ્યું જ નથી. આ કાર્યમાં જોડાતાં પહેલાં એ બધાનો વિચાર કરવાનો હતો તે કરી લીધો છે. મરવા સરખયેલો દેહ ક્યારે માટીમાં મળી જશે તે અનિશ્ચિત છે. એ માટીમાં મળી જાય તે પહેલાં કાંઈક સાર્થક કરી લેવું. x x x સત્યનો જય છે. તપનું ફળ મળશે જ. જમ વધારે તપ, વધારે પવિત્રતા, તેમ ફળ નજીક આવતું જશે. ઉત્તરા-ચિત્રાનો તાપ સહન કરે, તો જ દાણામાં દૂધ આવે; સહન કરવા જેટલું બળ ન હોય તો અધવચ જ બળી જાય. ’

અને દરબાર સાહેબે એ તપનો આરંભ કર્યો. એમણે ત્યારથી માંડીને તે આજ લગી એ તપને જરી રાખ્યું છે. ઉત્તરોત્તર એને શુદ્ધ ને કડણ બનાવ્યું છે. એક કાળના તાલુકદાર-રાજવી હવે રાષ્ટ્રના તપસ્વી બન્યા, લેખધારી બન્યા; અને પછી તો સતત ગુજરાતના, ખેડા જિલ્લાના સાચા દરબાર બન્યા-જનતાના દરબાર બન્યા !

મહાત્માજીની ગિરફતારી થતાં દરબારનાં મનોબળ ઢીલાં પડ્યાં. ઘણા નિરાશ થયા, પણ દરબાર સાહેબ બેવડા જોરે હવે કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ઝંખમવા લાગ્યા. એ સદાના સેવક બન્યા.

અને પછી તો ૧૭મી જુલાઈ વાળો આગળ આપ્યો તે જમીનો હુકમ આવ્યો. જનતાને આદેશ મળી ગયો, કે

જનતાએ એની સામે કશો સત્યાગ્રહ ન કરવો; અને જે પરિસ્થિતિ સામે ઊભી થઈ છે, તેને સ્વીકારી તે મુજબ ચાલવું; પરંતુ દિવસો સુધી તો ઢસામાં પ્રવેશ કરવાની સરકાર નિયુક્ત મેનેજરની હિંમત ન ચાલી. આખરે એ ત્યાં રહેવા ગયા. એમને હુકમ હતો, કે દરબાર સાહેબને દરબારગઢમાં પ્રવેશ ન કરવા દેવો.

દરબાર સાહેબે તો આવવાના હતા ત્યારે અગાઉથી જ મેનેજરને જાણ કરી, કે ‘આવવાનો છું ને દરબારગઢમાં જ ઊતરવાનો છું.’ મેનેજર તો તાળાં મારી ચાલતા થઈ ગયેલા. દરબાર સાહેબ કે ભક્તિબા માટે બીજો માર્ગ જ નહોતો; તાળાં તોડાવી અંદર પેઠાં.

તાળાં તોડાયા પછી દરબાર સાહેબ તો કામે પહોંચી ગયા. નહિયાત એક પત્ર આવ્યો અને એમાં જણાવાયું, કે ‘તાળાં તોડવામાં તમને મદદ કરનાર ત્રણ આગેવાનોને સરકારે પકડીને જલમાં મોકલ્યા છે.’ અને દરબાર સાહેબ તો તરત રજા મેળવી આવી પહોંચ્યા.

સાંકળી પહોંચીને જુએ, તો તાળાં ને એના ઉપર વળી સીલ હતાં. એ જોઈ સૌની આંખ રાતી થઈ. ભક્તિબા તો એ સહન કરવા તૈયાર જ નહોતાં. જોતજોતામાં મેનેજર સાહેબ તો ‘પોલીસ પટેલ, પટેલ,’ બૂમો પાડતા રહ્યા ને ઘડાઘડ સીલ ને તાળાં બંને તૂટવા લાગ્યાં.

એ વાતનો સંદેશો થાણે પહોંચ્યો ને ફોજદાર સાથે

પોલીસપાટી આવી પહોંચી. દરબાર સાહેબ, ભક્તિબા ને મદદનીશ વફાદાર રસોઘયો—સૌને ગીરફતાર કર્યાં ને વઢવાણુ-ના ડે. પો. એજન્ટ બેન્જામિન સાહેબને બંગલે સૌ પહોંચ્યાં.

અને આ ગુના બદલ સૌને ૧૯૨૨ના માર્ચની ચૌદમીએ અદાલતમાં હાજર કરવામાં આવ્યાં. પ્રજના માનીતા બનેલા દરબાર સરકારના ગુનેગાર ઠર્યાં.

x

x

x

રાજ્યત્યાગ કરી તપ માંડનાર એ દરબાર સાહેબનું મૂળ વતન સાવલી. જન્મ સંવત ૧૬૪૪ના પોષ મહિનાની સુદિ પાંચમનો; પરંતુ મૂળથી જ ઉછેર મોસાળમાં થયેલો. વસો એમનું મોસાળ. વિદ્યાર્થીજીવનની શરૂઆત વસોમાં જ થઈ. શરૂઆતનો બધો અભ્યાસ ત્યાં જ થયો.

અભ્યાસ ઉપર મૂળે પ્રેમ આછો. બાળપણમાં દરેક બાળકને નિશાળ નરક જેવી લાગે છે. ત્યાં જવા માટે બાળકાને રડતાં, ટિંગાટોળી થતાં ને માર ખાતાં ઢાણે નહિ જોયાં હોય ? એ મારપીટ ને ટિંગાટોળી કરનાર તો ઢાઈ અહીં ન હતું; એટલે જ બાળપણના અભ્યાસકાળમાં સારા પ્રમાણમાં કેદખાના કરતાં દરબાર સાહેબ બહાર ફરવાનું જ પસંદ કરતા. કેટલાય પ્રસંગો એ કાળના એવા છે, જ્યારે ઘેરથી પોતે શાળામાં ગયા છે એમ સૌ માને અને પોતે તો જીપડ્યા હોય બીજા. નિશાળેથી માસ્તર ઢાઈક છોકરાઓને શોધ માટે મોકલે ત્યારે બાણ થાય, કે સાહેબ

તો ક્યાંક ફરવા ઊપડ્યા છે ! કેટલા ય પ્રસંગોમાં સંતાઈ જવાનાં સાધનો શોધી, ઝોરડા બંધ કરી દઈ કે પટારામાં પુરાઈ જઈ નિશાળના કેદખાનાથી દૂર રહેવાના પ્રયાસો કરેલા; અને આ બધાંથી ટપી જાય તેવો એક ટ્રીમિયો તો એ શોધેલો, કે એક દિવસ ભૂલથી સાબુ ખવાઈ ગયો ને પછી તો થઈ ઊલટી ! ખસ, એ દિવસથી દરબાર સાહેબને એ ટ્રીમિયો હાથ લાગ્યો. ઊલટી થાય એટલે સૌની સહાનુભૂતિ થાય. ઘેર જઈ નિરાંતે આરામથી પથારીમાં સૂઈ જવાની રજા મળે. આ પછી તો કોઈ કોઈ વાર આ નિશાળોની ખસા ટાળવા માટે પણ એ સાબુ ખાવાનો પ્રયોગ થયેલો ખરો !

આમ ધીરો, ગમ્મતી, ટીખળી ને કંટાળાભરેલો—એમ વિધવિધ ગુણોને વ્યક્ત કરતો ખાળપણનો અભ્યાસકાળ વસોમાં વીત્યો. એ પછી એ વડોદરા પહોંચ્યા. પાંચમા ધોરણથી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ વડોદરામાં થયો.

આ કાળ સુધીમાં આ વિદ્યાર્થી અવસ્થા ભોગવતો મામૂલી માનવી આવતી કાલે કોઈ ગાદીનો વારસ થશે એની જાણ લગભગ બધે થઈ ચૂકી હતી.

૧૮૩૮ની સાલમાં વડોદરાની ગાદી ઉપર મોટા સયાજીરાવ હતા. એમની તહેનાતમાં રામદાસ નામના વસોના વતની, એમના બાપદાદાની જમ જ નોકરી કરતા હતા. એમના ત્રણ પુત્રોમાંના એક દેસાઈભાઈ; એમના

આ બધા વંશજો. દેસાઈભાઈના પુત્ર તે જીવાભાઈ. એ જીવાભાઈએ સયાજીરાવના વખતમાં આરબોના ખંડને સમાવેલું; અને એના બદલામાં સાવલી તાલુકાનું જવલા ગામ સદા માટે એમને લખી અપાયેલું. એમને સરકારે માસિક રૂ. ૩૮૮નું ખર્ચ આપેલું; અને ૩૦ નોકરો પણ આપ્યા હતા; આ સાથે જ એમને અને એમના વારસોને વંશમાં બીજાને દત્તક લેવાનો પણ અધિકાર સાંપડ્યો હતો.

જીવાભાઈને પુત્ર નહોતો. કહેવાય છે, કે એક સંન્યાસી-એ અંબા માતાની પૂજા કરવા કહેલું. એ પછી અમુક કાળે એમને ત્યાં પુત્ર અવતરેલો અને એમનું નામ તે અંબાઈદાસ. અંબા માતાની આસ્થા અને ભક્તિના ફળ-રૂપે તે આવેલા માટે એ નામ અપાયેલું. જીવાભાઈના અવસાન પછી એમને મળેલાં ગામમાં એ ગાદી ઉપર આવ્યા. છ વેળાનાં લક્ષ છતાં એમને માત્ર એક જ પુત્રી-સંતાન હતું; અને એ પુત્રીના સૌથી નાના પુત્ર તે દરબાર ગોપાળદાસ. ૨૪૦ અંબાઈદાસને; એમના ઉપર ખૂબ વહાલ હતું. ગોપાળદાસ મોટા થતાં જ એમણે વહાલ પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. ‘મારા વારસ તરીકે હું એમને દત્તક લઈશ’ એમ સૌને જાહેર રીતે તેમણે કહેવા માંડેલું.

દસા-રાયસાંકળીની હકૂમતોના મૂળ માલિક તે દેસાઈ-ભાઈ. એ ગાયકવાડ સરકારના કાઠિયાવાડ પ્રદેશના અધિકારી હતા. અને એ કાળે જ એમણે કાઠી દરબારોના ગામે

ખરીદેલાં. એમાંનું એક તે અમરેલી પાસેનું ઢસા અને છતરાડિયા; અને બીજો વઢવાણ પાસેનો રાયસાંકળી તાલુકો. એ પ્રદેશો ઉપરની દીવાની અને ફોજદારી હકૂમત પણ આ દેસાઈકુટુંબ જ ભોગવતું. આ ત્રણે ગામેની મળીને વાર્ષિક ૩૧૦૦૦) હજાર રૂપિયાની ઊપજ હતી.

દેસાઈભાઈ પછી જીવાભાઈ, જીવાભાઈ પછી અંબાઈદાસ અને અંબાઈદાસ પછી એમની દીકરીના પુત્ર અને પોતાના દત્તક પુત્ર તે ગોપાળદાસ એ ગામેના અનુક્રમે માલિક બન્યા.

વડોદરાના અબ્યાસકાળ દરમિયાન એક તરફ પોતે ગાદીના વારસ થનાર છે એવી વાતો આવી; એ માટે સૌ એમના તરફ વધુ ને વધુ દરકાર રાખવા લાગ્યાં, ત્યારે એ અરસામાં જ-જીવનના એ ખરા ઘડતર કાળે જ-એમને એક ગુરુ પણ લાધી ગયા.

એ ન લાધ્યા હોત તો ઝંની પાસે ધન, સંપત્તિ ને નિર્બંધ ઉછેરનો અવકાશ હતો, એ જીવન ક્યાં અથડાયું હોત તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ગુરુ તે ગુજરાતના ને ચરોતરના અનેક યુવાનોના જીવનશિક્ષી સ્વં મોતીભાઈ અમીન.

સ્વં મોતીભાઈ એ ઘણાં ઘણાં કુમળાં ને ઊછરતાં જીવનને એમની કુશળ છીણીથી ઘડ્યાં છે. ચરોતરના અનેક સેવાભાવી માનવીઓના ઘડતરમાં એમનો ફાળો સૌથી મોટો છે. દરબાર સાહેબના એ પ્રથમ ગુરુ બન્યા. એમણે એમના જીવનના સાચા ઘડતરનો પાયો નાખ્યો.

અભ્યાસકાળનાં વાચન, વિચાર અને ઘડતર—એ ત્રણે માટેનાં ચોક્કસ સૂચનો એમની મારફતે એમને મળવા લાગ્યાં. એ જ મોતીભાઈના ગુરુપદેથી એ કાળે જ અનેક વિદ્યાર્થીઓને સલાઓમાં ભાષણો કરવાની, વક્તૃત્વ કળા ખીલવવાની, પ્રત્યેક પ્રશ્નને વૈજ્ઞાનિકની ઝીણવટથી છણી એનો તાગ લાવવાની આવડત ને દૃષ્ટિ મળ્યાં.

ગોપાળદાસભાઈને પણ આ ગુરુનો સંગ લાગ્યો. અભ્યાસ પછી જ્યારે ગોપાળદાસભાઈ વસો આવીને રહેવા લાગ્યા, ત્યારે પણ મોતીભાઈ એ જ વાત્સલ્ય ને હેતથી સંભાળ લે; એ જ જીવનના ઉચ્ચતમ પાઠો ભણાવે. સને ૧૯૦૬ માં મોતીભાઈએ પેટલાદમાં છાત્રાલય સ્થાપ્યું, ત્યારે દાદાની મંજૂરી મેળવી દરબાર સાહેબ થોડો વખત ત્યાં રહી આવ્યા પણ ખરા.

આ ગુરુ દ્વારા જ તેમને સેવાના પાઠ મળ્યા. આ ગુરુના જીવને જ ત્યાગની ભાવનાનાં મૂળ નાખ્યાં. આ ગુરુએ જ ઉચ્ચતમ જીવનનું દર્શન કરાવ્યું. આ ગુરુએ જ જીવનના સંગીન ભાથા રૂપે ચારિત્ર્યને પ્રધાનપદ આપી અનેક જીવન ઘડ્યાં; અને પરિણામે, સામાન્ય ઠોઠિના ગોપાળદાસ આજે ગુજરાતના દરબાર સાહેબ બન્યા. તેઓ જનતાના દરબાર બન્યા એનો યશ ઘણે અંશે આ મૂંગા ગુરુને ફાળે જાય છે. આ ગુરુની છાપ દરબાર સાહેબના જીવનની રંગરંગમાં પડી છે. સંવત ૧૯૬૭ માં પોતાને મળેલ વારસાનાં ગામડાંના એ

માલિક બન્યા. રાયસાંકળીમાં રીતસરનો રાજ્યાભિષેક થયો.

એમના ગાદીનશીન થવાના સમાચાર વસો ગામને મળતાં વસોએ ખૂબ આનંદથી એ સમાચારને વધાવ્યા; અને ગામની તમામ પ્રજાએ એ દિવસને ખૂબ ધામધૂમથી ઊજવ્યો.

દરબાર સાહેબ ગાદીનશીન થયા પછી બીજા ૪ વર્ષે એમનાં પ્રથમ પત્ની એક પુત્ર મૂછીને ક્ષયરોગને કારણે અવસાન પામ્યાં. દરબાર સાહેબનો એમના પ્રત્યેનો અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. છ સાત માસની એમની માંદગીમાં એમણે જ ચાકરી કરી, એવી બહુ ઓછા પતિઓએ કરી હશે.

અને મૃત્યુશૈયા ઉપરથી એ પત્નીએ દરબાર સાહેબ પાસે એક માગણી કરી, કે ‘તમે આ સાત ગામમાં— પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ઉચ્ચ ગણાતા સાત ગામમાં (વસો, સોજિત્રા, નડિયાદ, કરમસદ, ધર્મજ, ભાદરણ, અધુરું સાવલી) લગ્ન નહિ કરો.’ દરબાર સાહેબે પત્નીની અંતિમ માગણીને પૂરી કરવા વચન આપ્યું, કે ‘હું એ ગામોમાં ફરી નહિ જ પરણું;’ અને દરબાર સાહેબ એ ગામોમાં ફરી ન જ પરણ્યા.

દરબાર સાહેબનાં બીજા વારનાં લગ્ન સૌ. લક્ષ્મિબા સાથે થયાં. લક્ષ્મિબાનું મૂળ વતન વીરસદ. એમના પિતાજી ઝવેરભાઈ અમીન લીંબડીના રાજના દીવાન હતા. લક્ષ્મિબા અને દરબાર સાહેબનાં લગ્ન લીંબડીના ઠાકોર દોલત-સિંહજીની મારફતે જ નક્કી થયેલાં. સંવત ૧૯૯૬ના

મહા મહિનામાં દરબાર સાહેબ અને ભક્તિબાનાં લગ્ન થયાં. લીંબડીના ઠાકારે જાતે કન્યાદાન આપ્યું. ભક્તિબાને વાર્ષિક ૨૦૦ રૂપિયા વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

આ લગ્ન અંગેની પ્રથમ વાતચીત થઈ, એની જાણ થતાં જ દરબાર સાહેબના કુટુંબ અને સમાજમાં ભારે ખળ-ભળાટ મચેલો. દરબાર સાહેબે તમામ રૂઢિચોથી પર બની આ લગ્ન કર્યાં. સામાજિક જીવનની એ કાળમાં આ ક્રાંતિ જ હતી.

દરબાર સાહેબ રાજગાદી ઉપર બેસી ગયા હતા. વઢવાણની અવરજવર ખૂબ વધી ગઈ હતી. વધુ સમય ત્યાં જ વીતતો હતો.

એક દિવસ જીવન-ગુરુ મોતીભાઈ સવાલ પૂછે છે : ‘મેં સાંભળ્યું છે, તમે દારૂ પીવા માંડ્યો છે ? ખરી વાત છે ?’

દરબાર સાહેબ જરા મૂંઝાયા. ઉત્તર ન સૂઝ્યો.

બીજો સવાલ તરત આવ્યો : ‘કેમ મૂંઝાયા કેમ ? શું છે ?’

‘તમે સવાલ એવો પૂછ્યો છે, કે જવાબ સૂઝતો નથી.’ દરબાર સાહેબ બોલ્યા.

એમને માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું હતું. ઉત્તર સૂઝતો હતો, પણ મન એ કહેવા ના કહેતું હતું. ગુરુ

મોતીભાઈ પાસે જૂઠું બોલવા જીભ ઊપડતી નહોતી. કદી એમની પાસે જૂઠું બોલ્યા નહોતા. એ ધર્મઆમન્યા હતી--શુરુઆમન્યા હતી; એ તોડવા મન ના કહેવું હતું. મંથન ખરાબર જમ્યું.

‘બોલો, જે હોય તે કહો. મને તમારામાં વિશ્વાસ છે. તમે જે કહેશો તે હું સાચું માનીશ.’

‘હું દાડ મોજ-શોખ ખાતર નથી લેતો.’ દરબાર સાહેબે ઉત્તર આપ્યો.

‘ત્યારે દવા તરીકે લેતા હશે?’ શુરુનો જવાબ હતો. દરબાર સાહેબે હસીને એ જવાબ ઉડાવ્યો. અહીંથી એ વાત તે દિવસે પતી. પરંતુ થોડા દિવસમાં જ એની જાણ ભક્તિખાને થઈ. એમને ખૂબ આઘાત થયો. એ બદી છોડાવવા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા.

દરબાર સાહેબ એક દિવસ જરા ખિમાર પડ્યા. ભક્તિખા કહે: ‘જરા દાડ મંગાવીએ; એટલે ઠીક થઈ જશે.’

‘કેવો દાડ? આપણાથી તે દાડ લેવાય?’ દરબાર સાહેબનો ઉત્તર હતો.

અને પછી ભક્તિખાનો રોષ હાથ ન રહ્યો. એમણે બધું કહ્યું. પોતે તમામ હકીકતથી વાકેફ છે એમ જણાવ્યું; અને પછી કહ્યું, કે ‘હું જ આજે તો દાડ પાઉં; પણ એક શરતે, કે જ્યારે દાડ પીવો ત્યારે મારે હાથે જ પીવો.’ અને

એમાં જ કાંઈ અપવાદ રાખ્યા હતા, તે પણ ધીરે ધીરે સીક્ત-
પૂર્વક ભક્તિબાએ ધીરજ ને ચતુરાઈ વાપરી છોડાવ્યા.

+ + +

તાલુકદાર હતા ત્યારથી જ દરબાર સાહેબ એમના
તમામ વ્યવહારમાં નીડર હતા. એ જમાનામાં આવા નાના
તાલુકદાર એટલે સરકાર માખાપ, એના અમલદારો ને
એમના હજારિયા કહે તેમ વર્તનારા બનતા. એમને નાના
નાના દોઢસો-બસોના પગારદાર થાણદારોના પણ તાબેદાર
રહેવું પડતું. થાણદાર મુખીને લખે, કે અમુક દરબારને
અમુક તારીખે હાજર કરજો; એટલે દરબારને હાજર
થવું જ પડતું.

એક દિવસ આ રીતે એક બાળુના તાલુકદારને
થાણદારનું તેડું આવ્યું. એ રસ્તામાં દરબાર સાહેબને મળવા
આવ્યા. દરબાર સાહેબે હાજર ન થવા ને પોતાનો મોભો
જાળવવા કહ્યું; પણ એમની હિંમત ન ચાલી. એ તો થાણે
હાજર થવા ગયા.

પણ ફરી દરબાર સાહેબના ભાઈને જ એક વખત
કહેણ આવ્યું. દરબાર સાહેબે તેમને ન જવા કહ્યું. એ
ન ગયા. થાણદારે પછી ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. એમણે
કહ્યું: ‘દરબાર સાહેબની સલાહ હતી કે ન જવું.’ થાણદારે
દરબાર સાહેબનું નામ પણ ન લીધું!

x x x

કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંમાં તે જમાનામાં પણ રિવાજ

હતો ને આજે પણ એ ચાલે છે, કે પોલિટિકલ એજન્ટ કે કોઈ આવવાના હોય તો એમને નજરાણાં ધરવાં, સલામી આપવી. દરબાર સાહેબ આવું નજરાણું ધરવા સાફ સાફ ના પાડતા ને પોતે ન ધરતા.

એક વખત એમના તાલુકાની મુલાકાતે ડાવી સાહેબ નામના એક અમલદાર પધારવાના હતા. સામાન્ય રીતે મહેમાનનું સ્વાગત કરવા જવાનો રિવાજ હોય છે. સાહેબ જો વખતસર ન આવે, તો કલોકો સુધી દરબારને અને ગામને તપશ્ચર્યા કરવી પડતી હતી ડાવી સાહેબ પોતાને ગામ આવે છે એટલે પ્રજાને લઈ દરબાર તો સાહેબને લેવા ગામની ભાગોળે ગયા; પણ સાહેબ આવવાનો સમય થઈ જવા છતાં આવ્યા નહિ. દરબાર સાહેબ તો પાછા દરબાર—ગઢમાં આવી ગયા. સાહેબ મોડા મોડા આવ્યા; કોઈને સામે આવેલા ન જોઈ ખિન્નયા. દરબારને ખુલાસો કરવા ને મળી જવા જણાવ્યું. દરબાર સાહેબે સાંજે ચોકસ વખત આપવા જણાવ્યું. સાહેબ ખૂબ ચિડાયા. ખુલાસો માગ્યો. દરબાર સાહેબે સામેથી ખુલાસો માગ્યો, કે ‘સમયસર મને સામે બોલાવી તમે ન આવ્યા તેથી મારી પ્રજામાં મારું માનભંગ થયું તેનો ખુલાસો આપ સાહેબે આપવો જોઈએ.’ સાહેબ શાંત પડ્યા ને સીધી રીતે નરમ પડી વિનયપૂર્વક દરબાર સાહેબને મળવા બોલાવ્યા.

+

+

+

રાયસાંકળીના ધરામાં માછલાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ને સુંદર થતાં. દરબાર સાહેબના રાજમાં કોઈને પણ માછલાં પકડવાની મનાઈ કરવામાં આવેલી; પરંતુ અંગ્રેજોને માછલાં ખૂબ પ્રિય હોય છે. એક વાર એક પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ (વઢવાણના) શિકારે નીકળેલા ને બે માણસોને રાયસાંકળીના ધરામાંથી માછલાં પકડવા મોકલ્યા. દરબાર સાહેબને આ બાબતની જાણ થઈ ને સિપાહીને પકડવા મોકલ્યા. બંનેને દરબાર સાહેબ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યા. એકે માફી માગી, પણ બીજાએ તો ‘સાહેબનો માણસ છે’ કહી સામાં ધુરક્રિયાં કરના માંડ્યાં. તરત એને બેડી પહેરાવી જલમાં નાખ્યો; અને ‘એ માફી ન માગે ત્યાં સુધી છોડશો નહિ’ એવો હુકમ આપી દરબાર સાહેબ ચાલ્યા ગયા. માછલાં પકડવાની જાણ પણ બાળી મૂકવાનો હુકમ આપ્યો. પેલો ગભરાયો. માફી માગી ત્યારે છોડ્યો. જાણ તો ન જ આપી. સાહેબને ખબર પડી એટલે કારભારીને બોલાવ્યા ને પોતે ભૂલ બદલ દિલગીરી જાહેર કરી પેલા ગરીબની જાણ પાછી આપવા કહ્યું. કારભારીએ જાણ પાછી આપી; પણ દરબાર સાહેબને ખબર પડી એટલે જાણ પાછી આપવા બદલ કારભારીનો પણ એક રૂપિયો દંડ કર્યો. કોઈ પણ આ હુકમનો ભંગ ન કરી શકતું !

પોતાના ઉપરી અમલદારની ખુશામત એ હિંદના સરકારી તંત્રનું ખૂબ મહત્ત્વનું અંગ બન્યું છે. કોઈ પણ નવો ઉપરી આવે કે જૂનો બદલી પામે या ઉપર ચડે, તો એની ખુશામત કરનારા હાથ નીચે હોય છે. જ કાઠિયાવાડના અમલદારોમાં તો આ રોગ ખૂબ જ વ્યાપક છે. એક વાર આવા એક કર્નલ કાર્ટર નામના એક અમલદારનું સ્મારક-ફૂંડ કરવાનો નીચેના અમલદારોએ નિર્ણય કર્યો. સૌની પાસે ફાળાની રકમો ઉઘરાવા લાગી. દરબાર સાહેબ પાસે પણ વાત આવી. એમણે એ ઉઘરાવવાની આપખૂદ પદ્ધતિ સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો; ને ‘એક પૈસો પણ નહિ આપું’ એમ ઉઘરાવવા આવેલ એક દેશી અમલદારને સાફ શબ્દોમાં સંભળાવ્યું. એ અમલદારનો મિજાજ કામ્રમાં શે રહે? એક તો પોતે મોટી પદવી ધરાવે, ને એમાં ઉપરી સાહેબ માટે ફૂંડ! એમાંય નાનો દરબાર ના પાડે? સાહેબે તો દાટી દીધી : ‘દરબાર! પૈસા નહિ ભરો તો જમી એસાડીને વસૂલ કરવાનો મારી પાસે હુકમ છે!’ દરબાર સાહેબ કહે: ‘તો સાહેબ, એ સીધો રસ્તો અજમાવી લો ને વસૂલ કરી લો!’ આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો; એ સાહેબ ફરી આવો કોઈ ખુશામતનો સ્મારક-ફાળો લેવા ગયા જ નહિ !

x

x

x

કાઠિયાવાડના કેટલાક ગાળામાં એમલવાળાની ફે ફાટતી

હતી. લોકો એના નામથી ડરતા હતા; પણ આ એમલ-
વાળો રાયસાંકળીની પ્રજાને કદી હેરાન ન કરતો. એ
એના માણસોને કહેતો, કે ‘એ ગામનો રાજ સારો છે,
લોકોનાં દબે દબી થાય છે; એ ગાંધીનો માણસ છે. એને
ન રંજડાય.’ અને એટલે એ, કે એના માણસો કદી
રાયસાંકળીની પ્રજાને કે એની મિલકતને લૂંટતા નહિ.
સરકારને વહેમ ગયો, કે દરબાર સાહેબ એને આશરો આપે
છે. પોલીસે દબલ કરવી શરૂ કરી. દરબાર સાહેબે કહ્યું :
‘એ નહિ બને. મારા રાજમાં હું એકો છું ત્યાં લગી મારે
બહારની દબલ ન બપે.’ અને પોલિટિકલ ખાતાએ નમતું
આપવું પડ્યું.

દરબાર સાહેબે નાનપણથી, વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં,
ગાદીનશીન હતા ત્યારે અને ક્ષીરી લીધી ત્યારે-જીવનમાં
અનેક પ્રસંગોએ નિર્ભેળ નિર્ભયતાનાં દર્શન કર્યાં છે ને
કરાવ્યાં છે; ઊરને ખંખેરી અનેક પ્રસંગોએ એમણે એમના
જ્ઞાત ધર્મનું દર્શન કરાવ્યું છે.

x

x

x

આઝાદીને ખાતર જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હોય
છે એવા માનવીને માટે કૌટુંબિક જીવનની કામળ
લાગણીઓ ધીરે ધીરે અસ્પષ્ટ બનતી જાય છે. કૌટુંબિક
સુખ, દિલાસો, મોજમજ-એ બધું રાષ્ટ્રવ્યાપી કૌટુંબિક
ભાવના પાસે લગભગ નામશેષ થઈ જાય છે.

ધરે પાંચ પુત્રો ને બે પુત્રવધૂઓ છે, પૌત્રો છે; છતાં આ બધાં કૌટુંબિક માયા-મોહ દરબાર સાહેબના જીવનમાં ખૂબ ઓછું સ્થાન પામ્યાં છે.

જ્યારથી રાષ્ટ્રસેવાના કાર્યમાં પડ્યા ત્યારથી જ એમણે સત્યાગ્રહ છાવણીને પોતાનું રહેઠાણ માન્યું. શરૂઆત આણંદના 'સ્વરાજ્ય આશ્રમ'થી થઈ. 'બોરસદ-સત્યાગ્રહ' વેળાથી બોરસદ એમના કાર્યક્ષેત્રનો મુખ્ય પ્રદેશ બન્યો; અને આજે બોરસદના બંધ પડેલા સ્ટેશનથી થોડે અંતરે સામી લાઈન ઉપર આવેલી એક 'બોરસદ-સત્યાગ્રહ-છાવણી'ના નામે ઓળખાતી લઘુ ઇમારતની ઈંટે ઈંટે દરબાર સાહેબ અને એમની સાથે કાર્ય કરનારા બોરસદ તાલુકાના લેખધારી કાર્યકરોના જીવનની તવારીખો આલેખાયેલી છે. એ જમાનો-૧૯૨૪થી ૧૯૩૪નો જમાનો-ખેડા જિલ્લાના અને એમાંયે બોરસદ તાલુકાના ઇતિહાસનો જ્વલંત કાળ છે. હિંદુસ્તાનની જનતાએ રાષ્ટ્રવાદનાં પ્રચંડ મોજાંને અપનાવી આઝાદીની અમરગાથાનો જ ઇતિહાસ રચ્યો, તેમાં બોરસદનો હૈંડિયાવેરા-સત્યાગ્રહ, રાસ, રૂપિયાપૂરા, દાવોલનાં ગામડાંની ૧૯૩૦ની ના-કરની લડતો અને હિજરતો, ૧૯૩૦ની બોરસદની લડાઈમાં બોરસદની વીરાંગનાઓ ઉપર થયેલ બેસિતમ લાઠીમાર અને એનો સામનો-આ બધું લઘુ, સત્યાગ્રહી હિંદની ગૌરવગાથાને સોનેરી અક્ષરોથી અંકિત કરનારું છે. એ બધાની પાછળ દરબાર સાહેબ અને

એમના સાથીદારોનો અવિરત પરિશ્રમ, ત્યાગ તથા ભેખની ભાવના અને સદા એ કાર્યક્ષેત્રને કુટુંબ માનવાની તમન્નાને જ આભારી છે.

અને આવી તીવ્ર ભાવના સામે કૌટુંબિક સુખ-સેજની લાગણીઓ ક્યાં રહે? દરબાર સાહેબનું કુટુંબ એ રીતે શરૂઆતથી જ વિખેરાયેલું બન્યું છે. બાળકો મોટાં થયાં તેમ તેમ સૌ કેળવણી અર્થે બહાર જતાં ગયાં. મોટા ભાગનાં બાળકોની કેળવણી ભાવનગરના ‘દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન’માં થઈ; પરંતુ દરબાર સાહેબ એ બધામાં બહુ ઓછી કાળજી રાખી શક્યા છે. જાહેર જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના બોજાએ કેટલી એ વાર વર્ષો સુધી બાળકોની સંભાળ સરખી ન લઈ શકાઈ હોય એવાં વર્ષો પસાર કરાવ્યાં છે.

કૌટુંબિક જીવનનો દરબાર સાહેબનો સૌથી જખરો દિલાસો તે ભક્તિબા છે. દરબાર સાહેબ સાથે જ એમણે પણ ભેખ લીધો અને રાજપાટ છોડ્યાં ત્યારથી જ્યાં દરબાર સાહેબ ત્યાં ભક્તિબા; એટલે જ દરબાર સાહેબ કૌટુંબિક જીવનને ભેખ લેવા છતાં પણ સાથે રાખી શક્યા છે. કુટુંબની સંભાળ, એને ખાતર કમાવું, એની પાછળ શક્તિ ને સમયનો મોટો ભાગ ખર્ચવો—એ વ્યવસાય-થી પર બનવા છતાં કૌટુંબિક જીવનની કામગીરીને એની મર્મ અને હળવી બાબુને જાળવીને એનો આનંદ

લેવા દરબાર સાહેબ ભાગ્યશાળી બન્યા છે; કારણ ભક્તિબા હમેશાં નિરાંતર એમની સાથે રહ્યાં છે. એમણે રાષ્ટ્રને કુટુંબ માન્યા છતાં દરબાર સાહેબને વૈયક્તિક કૌટુંબિક જીવનનાં અમીપાન પાયા કર્યાં છે.

સ્વભાવે દરબાર સાહેબ ખૂબ દીખળી-મજાકી છે. જમની સાથે એક વાર દિલ મળ્યું, એની સાથે ખૂબ ટોળ કરે છે—પછી એ વ્યક્તિ ઉંમરમાં પોતાથી ભલેને ગમે તેટલી નાની પણ કાં ન હોય !

પોતાનાં બાળકોથી માંડીને તે પોતાનાં સગાંવહાલાં, આજખીતાં, મિત્રો ને સહકાર્યકરો સૌ સાથે એ નિરાંતે બેઠા હોય ત્યારે હાથમાં સિગારેટ હોય, ઘૂણી નીકળતી હોય; બીજી બાજુ દરબાર સાહેબનો આનંદી સ્વભાવ એક પછી એક વાતો કાઢી મજાક ઉડાવતો હોય.

જેટલા દીખળી તેટલા જ નિખાલસ ને સૌજન્ય-મૂર્તિ સમા. ગમે તે વ્યક્તિ આવે—લાગે, કે ‘આ કામ કરવા જેવું છે, તો દરબાર સાહેબ ના કહે જ નહિ;’ અને લાગે, કે ‘એ યોગ્ય નથી’, તો પછી ‘ના’ ની ‘હા’ પણ ન થાય. દરબાર સાહેબે એક વાત માની પછી એમાં ભાગ્યે જ ફેર પડે છે. એ ઘણે અંશે એમની ભક્તિને વ્યક્ત કરે છે. પોતે જેનામાં વિશ્વાસ મૂક્યો, તેના એ ભક્ત બનીને ચાલે છે. ગાંધીજી પ્રત્યે એમને આવી જ અથાગ

લક્ષ્મિ છે. એમના રાજ્યત્યાગની જ સાથે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રત્યેની આ લક્ષ્મિ એમના જીવનના એકેએક કાર્યમાં વણાઈ છે. એ બીજા કશાનું દર્શન કરતા જ નથી. એ એ ચીજે જ જીવનનાં તમામ કાર્યોને ગોઠવતા બચ છે.

દરબાર સાહેબ ત્યાગી છે, લક્ષ્મિ છે, કર્મમય જીવન જીવનારા છે; અને એ જ એમના જીવનની ખૂબી છે.

સંસારી માનવી તરીકે રહ્યા ને જીવ્યા છતાં એ સેવક રહ્યા છે. એમાં જ એમણે આનંદ મેળવ્યો છે.

બહેર જીવનના એ દુશળ લડવૈયા છે. જલ જવાનું હોય તો દરબાર સાહેબ ને કુટુંબ મોખરે હોય જ છે; પરંતુ ચૂંટણીનો જંગ હોય, સંસ્થા માટે—મહાસભા માટે ફંડ કાળા કરવાના હોય કે ચોક્કસ નિર્ણયાત્મક ઠરાવો કરવાના હોય—આ બધામાં દરબાર સાહેબ દુશળ છે. એમના જીવનને આ બધાં ક્ષેત્રોએ આવરી લીધું છે. આજે તો બહેર જીવન એ જ એમનું જીવન છે. પ્રજાની સેવા એ જ એમની ખરી ગાદી છે !

૩ : કર્મયોગી મહારાજ

જાંચી છ કૂટની એકવડી કાયા, ટૂંકું ધોતિયું, કાઠિયાવાડી ઢબનું કાંસોવાળું કેડિયું, માથે મોટી ટોપી ને ઉધાડા પગે આજે ગુજરાતને એક છેડે તો કાલે બીજે છેડે, એક દિવસ બોયાસણના 'વલ્લભ વિદ્યાલય'માં તો બીજે દિવસે મહીકાંઠાના ભાઠામાં વસતા અબુધ ખારૈયા વચ્ચે, ત્રીજે દિવસે ઉત્તર ગુજરાતના સુનસરના ખારૈયા પાસે ને ચોથે દહાડે અમદાવાદની 'કોમર્સ કોલેજ'ના જવાન વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ને અધ્યાપકો વચ્ચે; પાંચમે દિવસે જુઓ તો કાઠિયાવાડના ખૂણામાં પડેલા તરવડાના ચર્મોલય ચલાવતા કે આમલાની ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ ચલાવતા ગ્રામ સેવકો વચ્ચે કે સાતમે દિવસે વેડછીના સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં ને એ પ્રદેશની રાનીપરજ કોમમાં-આમ ગુજરાતભરમાં અવિરતપણે ઉધાડે પગે ધૂમતા આ એકવડા શરીરવાળા વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં પહોંચેલા માનવીની કાયા આજે એક, બે, પાંચ નહિ પરંતુ ૩૫-૪૦ વર્ષથી અવિરતપણે ધૂમી રહી છે. એ માનવીએ ગુજરાતના ઘણા જિલ્લાઓનાં ગામડાંને એક-બે વાર નહિ સેંકડોવાર ખૂંદી નાખ્યાં છે. વર્ષો સુધી આ માનવીની કાયાએ ગાડી કે વાહનોનો આશરો લીધા વિના જ પગપાળા ધરતીના પટને રાતોરાત ચાલીસ ચાલીસ માઈલ સુધી

ખૂંદી નાખીને ધાર્યાં કામ પાર પાડ્યાં છે. પ્રાચીન કાળમાં કહેવાતું, કે બહારવટિયા લૂંટ કરવા જતા ત્યારે રાતો-રાત સેંકડો ગાઉની મજલો ઘોડે બેસી કાપી નાખતા. આ માનવીએ પોતે જ કર્મચોગ માંડ્યો એ કર્મચોગની પૂર્તિ અર્થે ઘોડા લઈને સેંકડો માઈલોના હિસાબે નહિ પણ એના બે પગાળા ઘોડાને લઈને ચાલીસ ચાલીસ માઈલની મજલો ઘણી વાર કરી છે. અને આ માનવી તે બીજુ કોઈ નહિ, પણ ગુજરાતના આબાલ-વૃદ્ધને મોઢે ચડેલા રવિશંકર મહારાજ. બીજા નામે-રવિશંકર દાદા.

ખેડા જિલ્લાના મહેમદાવાદ તાલુકાના સરસવણી નામના નાનકડી વસતીના એક ગામડામાં નાની હાટડી, થોડું ગોરપટું અને એવાં એવાં નાનાંમોટાં કર્મો કરતા એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાં મહારાજનો જન્મ. અને નાનપણનું જીવન એ ગામડાગામમાં જ વીત્યું.

મૂળે જ ધર્મ, નીતિ, સચ્ચાઈ અને નિર્ભયતા પ્રત્યે પ્રેમ-અથાગ શ્રદ્ધા. ક્યાંક દુઃખ જુએ ને દિલ ડંખે, અરેરાટી છૂટે. દિલમાં જાણે ધા પડતા હોય તેવું દુઃખ થાય. કાંઈક કરીને એ દુઃખ દૂર કરવાની તાલાવેલી થાય.

×

×

×

મહારાજ જલમાં રેંટિયો કાંતતા બેઠા હોય ત્યારે એક પછી એક જીવાનોનાં ટોળાં એમની પાસે બેસે અને

એમના જીવનની નાની મોટી વાતો કઢાવે. મહારાજનો સ્વભાવ એવો ઘડાયો છે, કે એમના જીવનની કોઈને બહુ ઓછી જાણ છે. હા, જાણ છે એમના જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોની. તેમાં ય પ્રસંગને મહત્ત્વ આપતું ચિત્ર જ મહારાજ પાસેથી રજૂ થાય. મહારાજ કદી એમના વ્યક્તિત્વને આગળ આવવા જ ન દે.

ખેડા જિલ્લાની ગામડા ગામની તળપદી ભાષા ‘માં’ ‘ચાં’ કરતી જય ને એકધારી આગળ વધે. જીવનની અનુભવકથા જટલી રસિક હોય છે એટલી રસિક વાનગી લાગ્યે જ કોઈ પુસ્તક પૂરું પાડી શકે. મહારાજની અનુભવકથાની વાણી આવી જ હોય છે. સાંભળનાર પીધે જ જય, પીધે જ જય.

મહારાજ પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમરના તે અરસામાં આખા પ્રાંતમાં ભારે જખરો પ્લેગ ફાટ્યો. એ કાળે મહારાજ કોઈ ‘ગાંધી’ ની અસરમાં નહોતા આવ્યા; કે નામ સરખું સાંભળ્યું નહોતું.

મહેમદાવાદ તાલુકાના પોતાના સરસવળી ગામમાં મહારાજ રહે. સાંજ પડતાં તો ગામમાં પાંચ પંદર માણસ પ્લેગમાં સપડાઈને મોતના મોંમાં ભરખાઈ જાય. આખા ગામમાં ત્રાસ ત્રાસ વ્યાપી ગયેલો. કોઈ કોઈની પાસે જવાની, બાળવા જવાની હિમ્મત સરખી ન કરે.

પણ મહારાજ, ખબર મળે કે ફલાણી ફળીમાં કાઈ મર્યું છે, તો ઉપડે અને બીજાઓને ય સાથે લઈ મરનારને બાળી આવે. બાળીને પાછા આવે ત્યાં તો વળી એકાદ તૈયાર થયું જ હોય.

એક દિવસ આ પ્રસંગની વાત કરતાં મહારાજ કહેઃ ‘આ દિવસોમાં અમારા ગામમાં એક કુટુંબ હતું. ભારે સુખી કુટુંબ. ઘેર ખેતી, વાડી, ઠોરઠાંખર, છૈયાંછોકરાં, વહુવાર, ઘરડાં પટેલ, ડોસી બધાં. છોકરા મોટા થયેલા. ડોસા-ડોસીને ખૂબ સુખમાં રાખે. રોજ ગાડામાં ગાદલાં નાળી ખેતરે લઈ જાય ને લાવે. ખૂબ સાચવે.

“આમાં આ પ્લેગ શરૂ થયો. પ્લેગ શરૂ થયો ત્યારે કાઈને કલ્પના નહિ, કે આ કુટુંબને માથે એનો ભયાનક પંજો ફરવાનો છે. પણ દિવસો જતા ગયા એમ એ ભયાનક બન્યો.

“કુટુંબના ત્રણ છોકરામાં એક પહેલાં સપડાયો. સવારમાં પ્લેગ થયો ને સાંજ સારો તો ઉપાડ્યો જ છે. પહેલો છોકરો ગયો. ડોસા-ડોસી-સૌ ખૂબ દુઃખી થયાં. પણ શું કરે ?

ત્રણેક દિવસ થયા ને બીજો છોકરો ઝડપાયો. એ પણ પ્રભુને ધામ પહોંચી ગયો. ચાર દિવસ ગયા ને ત્રીજો નાનો છોકરો ઝડપાયો ને ડોસાથી ન રહેવાયું. એણે આકાંદ શરૂ

કયું. અને સાંજને વખતે જ્યારે એ છોકરો છેલ્લી ઘડીએ ગણતો હતો—એનો બાપ ખરાડી ઉઠ્યો....ના, ના, ના જઈશ. ક્યાં ચાલ્યો ? અને જોત જોતામાં એ છોકરો પણ ગયો. થોડા દહાડા પછી ડોસો ગયો. વહુવારુ મરી પરવારી—એક પહેલવાનને પણ શરમાવે એવી ડોસાને જીવાન છોકરી હતી. છોકરી એવી તો જખરી, કે અડધી રાતે એકલી ખેતરમાં રહે ને રાત આખી ડાંગ લઈ ફરે, ચોછી ફરે. અને એ પણ ગઈ. છોકરાંનાં બે છોકરાં ને ડોસી એટલાં જ બચ્યાં. છોકરાંયે ગયાં. આખા ભર્યાભાદર્યા કુટુંબમાં ડોસી એકલી રહી. બધું ખેદાનમેદાન થઈ ગયું.

“ ડોસીનો એક ભાઈ કપડવણજ રહે. ડોસીને મન જીવન અકારું થઈ પડ્યું હતું. ભાઈને ત્યાં પણ મુશ્કેલી હતી. ભાભી માંદી—સાજી રહેતી. ડોસીને થયું લાવને ભાઈને ત્યાં જઈ થોડા દહાડા પૂરા કરું. એને પણ રાહત રહેશે. ડોસી તો ગામ છોડી કપડવણજ ગયાં. ત્યાં પણ ભોજઈ સુવાવડમાં ગુજરી ગઈ. છોકરાં નાનાં, કોણ ઉછેરે ? પણ રામ રાખે એને કોણ ચાખે ? આટ આટલી આકરી પરીક્ષા પછી જાણે ઈશ્વરની મહેર થઈ. ૭૦ વર્ષની એ ડોસીને એ ઉમ્મરે ધાવણ છૂટ્યાં અને ડોસી ભાઈનાં છોકરાંને ઉછેરવા લાગી. કોઈ કદપે નહિ કે માને નહિ એવી ઘટના છે. પણ ખરી છે. અને થોડા દહાડે ભાઈ પણ ઉપડી ગયો. ડોસીના જીવનને તો જીવ્યો, કેવું હતું ને કેવું થઈ

ગયું ! સૌ ગયાં. રહી ડોસી ને લાઘનાં એ છોકરાં. ડોસી ખાય શું ? પણ દિલમાં હજીયે લાઘનાં છોકરાં ઉછેરી મોટાં કરવાની મહેચ્છા હતી. માનવી આશા થોડી જ છોડે છે ? ડોસીને મન સવાલ હતો, હવે પેટિયું શી રીતે કાઢવું ? આ ઉમ્મર, કામ પણ શે થાય ? પણ જે ૭૦ વર્ષે ધાવણુ આવે તો એ જીવનમાં કેવી મહેચ્છા હશે ? ડોસીમાં આ ઉમ્મરે જાણે નવું જોર આવ્યું. ડોસી ખેતરમાં દાંડિયે જવા લાગ્યાં. છોકરાં હારે લે ને ડોસી આખો દાંડો મજૂરી કરી પેટિયું કાઢીને છોકરાં ઉછેરે. ઘણાં વરસ થઈ ગયાં ત્યારની વાત છે. હું તો નાનો હતો. પણ થોડાં વર્ષો પહેલાં મળેલો ત્યારે પણ ડોસી એ જ જેમથી જીવતી છોકરાં ઉછેરતી હતી. ખબર નથી કે આજે ક્યાં છે ને શી હાલત છે. પણ માણસની પાસે એક કર્તવ્ય પૂરું કરવાની મહેચ્છા હોય તો શું નથી થતું ? માનવીના જીવનમાં કેટલી હિમ્મત ને શક્તિ પડેલાં છે ? ”

આવી આવી તો અનેક વાતો મહારાજ કરે. એમની પાસે બેસનાર નાનામોટા સૌ એમની વાતો સાંભળ્યા જ કરે—સાંભળ્યા જ કરે. રસમાં તરબોળ થાય. મહારાજની ભાષા તો નદીના અણતૂટ પ્રવાહની જેમ વહેતી હોય છે. એમાં કરુણ રસ પણ આવે ને વીર રસ પણ આવે—એમાં દિલમાંથી ઉઠતાં સંવેદનો હોય અને સહાનુભૂતિથી તરબોળ એવી લાગણી પણ હોય. મહારાજ જાણે પોતાની આંખ

સામે આપું દશ્ય જોતાજોતા વર્ણન કરતા ન હોય ! આજના સિનેમા ઘરોમાં અનેક કૃત્રિમ વાતો જોતા, સાંભળતા, જુવાન-ને એની આંખ સામે સાચા સમાજનાં તાદૃશ ચિત્રો જોવાં હોય, તો મહારાજની અનુભવ કથા સાંભળવા જવી છે.

x

x

x

મહારાજને કોંગ્રેસ તરફ અને ગાંધીજી તરફ કાંઈક રસ લેતા કરી ખેંચી લાવનાર એમના ખૂબ નજીકના મિત્ર મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા. બન્ને બાળગોડિયા. પંડ્યાજી આજે ગુજરાતમાં નથી, પરંતુ ‘દુંગળી ચોર’નું નામ તો ઇતિહાસને પાને અમર થઈ ગયું છે.

૧૯૧૬-૧૭થી પંડ્યાજીની સાથે મહારાજે જાહેર જીવનનાં કાર્યોમાં રસ લેવા માંડ્યો. ખેડા સત્યાગ્રહ કાળે ગાંધીજી ખેડા જિલ્લામાં રહ્યા. પરિચય વધ્યો અને ત્યારથી જ મહારાજ ગાંધીભક્ત બન્યા. ત્યારથી માંડીને આજ સુધીનું જીવન એ ભક્તિમાં જ ગયું છે.

૧૯૧૬-૧૭થી માંડીને તે આજ સુધી એ ખેડા જિલ્લાના અને ગુજરાતના જાહેર જીવનના જ્ઞાનયુક્ત કર્મ-યોગી રહ્યા છે. ધારાળા, ખારૈયા, પાટણવાડિયા, એવાં વિધવિધ નામે ઓળખાતી ખેડા જિલ્લાની અને આસપાસના વડોદરા રાજ્યની અખૂદ અને અજ્ઞાન છતાં ખમીરવંતી આ કામ, એમના કાર્યક્ષેત્રનું પ્રધાન કેન્દ્ર બનેલી છે.

આ કામની વસ્તીનાં ગામે ગામે ફરીને મહારાજ અનેક અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલ આણ્યા છે. એમનાં ગામોમાં પહેાંચી, એકાદ ધરના આંગણામાં પોતાનાં બે કપડાં દોરી-લોટા ને તકલીવાળી ઝાળી રાખી, કુંભારને ત્યાંથી હાંડલી લાવી, ખેડૂને ત્યાંથી સાંઠી-બોયાં લાવી અરધાક શેર કાચી ખીચડી માંગી લાવી, ફૂલે સ્નાન-ધોવાણુ કરી મહારાજ ખીચડી પકાવી ખાધાના પ્રસંગે એક બે પાંચ નથી-ન ગણાય તેટલા છે; અને પછી અડધી રાત સુધી ગામનાં એ માનવીઓ વચ્ચે બેસીને અલકમલકની વાતો કરી છે. એમનાં સુખદુઃખોના ભાગીદાર બન્યા છે; ઘરે-ઘરના કળિયા કંકાસ સાંભળી એમાં દોષિત દેખાયેલાને મીઠા ઠપકા આપી ઘર મેળે કળિયા પતાવી સુખે જીવવાનું જ્ઞાન આપ્યું છે.

લૂંટ, ધાડ, ચોરી, દોંગાઈ, એમાં જ જીવનને વેડફી મારનારા અનેક ભરાડી માનવીઓના સહોદર પણ મહારાજ કાળી અંધારી રાતે એકલા વનવગડે નીકળી એના નિવાસસ્થાને જઈને બન્યા છે. એમને જીવનના આ અવળા રાહ છોડી પ્રમાણિક રોટલો રળવા વિનવણી કરી છે.

અને ગુજરાતની આ પછાત ખારૈયા કામને લૂંટ-ચોરી માટે નામચીત માની બેઠેલી સરકારે ગામોની ગામો વસ્તીને માથે ફરજિયાત ઠોશી બેસાડેલી ‘હાજરી’ની પદ્ધતિને અયોગ્ય બતાવી એ કામો માટે વડોદરા રાજ્યની

અને બ્રિટિશ સરકારની સત્તા સાથે વિનવણીઓ કરી, ચર્ચાઓ કરી, ઝઘડી, ગામેનાં ગામેની હાજરીને નાબુદ કરાવી અનેક નિર્દોષ અને પ્રમાણિક માનવીઓનાં જીવનમાં અમી રેડવાનું કાર્ય પણ મહારાજને હાથે ઓછું નથી થયું.

ચોરી કરનારા અનેક ભરાડીઓની નાડ પારખીને એમની પાસે પહોંચી, પ્રેમ ને વાતસલ્યથી, મહારાજે દારૂ પીધાના, લૂંટ ને ચોરી કર્યાના દાખલા કબૂલાવી એમને સીધે માર્ગે દોરવાના, આત્મબળના વિજયના પ્રયોગો ઓછા નથી કર્યા. સરકારી અમલદારોની દમદાટી, મારપીટ અને ખંદુકો જે કામે પાર પાડવામાં નાકામયાબ નીવડ્યાં હોય એવાં કેટલાંયે કામ મહારાજને હાથે રમત-વાતમાં પ્રેમના પ્રભાવે થયાં છે.

જમની પાસે જીવનની કશી જ દૃષ્ટિ નહિ, પણ જેવાં જીવન ગુજરતાં પણ જેમને ન આવડે એવાં અનેક માનવીઓને, જીવનની ઉચ્ચતમ દૃષ્ટિ આપી, મહારાજે ગુજરાતના કેટલાંય માનવીઓનાં જીવનનું ઘડતર કર્યું છે.

x

x

x

૧૯૨૪માં બાબર દેવા નામના બહારવટિયાના નામથી ચરોતરનો ને વડોદરા રાજ્યનો-આસપાસનો મુલક ધ્રુજતો હતો. એણે જનતાને રંજડવામાં કશી બાંધી નહોતી રાખી. સરકારનું પોલીસ ખાતું એક તરફ બહારથી તો એને

પકડવા આકાશ-પાતાળ એક કરી રહ્યું હતું. બીજી તરફ એની જ એને સહાય રહ્યા કરતી હતી. ઘણા ઘણા પ્રયાસો છતાં બાબરિયો હાથ ન આવ્યો. સરકારે ખાસ પોલીસ મૂકી. અને પછી આ બધા ખર્ચ માટે સરકારે બોરસદ તાલુકાના પ્રજાજનો ઉપર એ ખર્ચ માટે હેડિયા વેરો નાંખ્યો.

ચોર ઢોટવાળને દંડે એવો આ અન્યાય પ્રજાસેવકોને લાગ્યો. ગાંધીજી અને સરદારની દોરવળી માંગવામાં આવી. સાચી હકીકત-પ્રજા એને પોષે છે કે સરકાર-એ સરદાર પાસે રજૂ થઈ અને સરદારે આ અન્યાયને તાબે ન થવું પણ લડી લેવું એવો કાર્યકરોને આદેશ આપ્યો. અને આ હેડિયા વેરો નહિ ભરવાની બોરસદ તાલુકાની પ્રજાને હાકલ થઈ.

એ સત્યાગ્રહના થોડા મૂળ પ્રણેતાઓ-એને અંગેની જાત-તપાસ કરી સંપૂર્ણ હકીકતો તૈયાર કરનારામાં મહારાજ સૌથી મોખરે હતા. એમને માટે કાંઈ અમલદારોની જમ પોલીસ, મુખી, તલાટી કે રાવણિયાની તપાસ કચેરીમાં બેઠા બેઠા કરી હકીકતો મોકલવાની નહોતી. જનતાના દિલની, નજરે બેચેલી હકીકતો ઉપર પુરાવો ને નક્કર હકીકતો ઉપર એમનો પક્ષ તો તૈયાર થયો હતો. ન્યાય ને સ્વમાન ખાતરનો આખો પ્રશ્ન હતો. સરદારનો આદેશ મળતાં મહારાજને માટે બીજો સવાલ રહેતો જ નહોતો. એ આખી લડતને મિત્રો સાથે ચલાવી વિજયી બનાવી-સૌએ

આખા ગુજરાતને સત્યાગ્રહનો-સ્વમાનની રક્ષાનો સાચો પાઠ આપ્યો. એ સત્યાગ્રહે ખેડા જિલ્લાની પ્રજા માટે ભવિષ્યનાં આવનારાં આઝાદીનાં યુદ્ધો માટેની પૂર્વ ભૂમિકા રચી આપી. પ્રજામાં વિશ્વાસ આવ્યો, પોતાની શક્તિનું એને દર્શન થયું. સરકાર સામે થવું એ તો સૂરજ સામે ધૂળ ઉડાડવા જેવું છે, એ માન્યતાને સ્થાને, સ્વમાનરક્ષા માટે, ન્યાયની માગણી માટે એની સામે પણ મક્કમતા પૂર્વક લડીએ તો ધાયું કરાવી શકાય છે, એવો અણનમ જુસ્સો પ્રજાના દિલમાં પેદા થયો. પ્રજાને નિર્ભયતાનો એક પાઠ મળ્યો.

x

x

x

૧૯૨૭ માં ગુજરાત આખા ઉપર કુદરતનો ડોપ ઉતર્યો. વરસાદે માઝા મૂકી. આખા પ્રદેશ ઉપર પાણીનાં ધસમસતાં પૂર ફરી વળ્યાં. ગામનાં ગામ તણાઈ ગયાં. ઢોર-ઢાંખર ખેદાન-મેદાન થઈ ગયાં, ખેતરોનાં ખેતરો માઈલો સુધી સાફ થઈ ગયાં

આ સામે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી ગુજરાત 'રેલસંકટ નિવારણ સમિતિ' નીમાઈ ને રાહત કાર્ય શરૂ થયું.

આ રેલનો સૌથી વધુ ભોગ ખેડા જિલ્લો-ચરોતર-થયું હતું અને મહારાજને તો કહેવાનું શું ? એમનો બે પગાળો ઘોડો કોઈ કાર્યકરને એ બાબતમાં પહોંચવા દે તેવો નથી. ગામડે ગામડે કૂચા-અનાજ કપડાં-જે જે

રાહતો શક્ય હતી તે અપાઈ. આવાં આપત્ કામ આવે ત્યારે મહારાજ હમેશાં ખૂબ દુઃખી થાય-પણ દુઃખ એમને વલોપાત કરતા નથી કરી મૂકતું. એમના દિલને-મનને -શરીરને એના ઉપાયો શોધતા કરી-કર્મયોગી બનાવે છે. એ સદાના કર્મયોગી શક્ય બધું જ કરી છૂટે છે. એમાં જ એમને પોતાના જીવન કર્તવ્યનું સાર્થક્ય જણાય છે.

x

x

x

જેલ તો મહારાજને કોઠે બેસી ગઈ છે. ૧૯૨૮ના આરડોલી સત્યાગ્રહના પહેલા કદી મહારાજ બનેલા. ૧૯૩૦-૩૨-ને ૧૯૪૨-બધા સત્યાગ્રહોના એ જીવંત જેલ કદી છે.

મહારાજનું જેલ જીવન એટલે રંટિયો, પુસ્તક વાચન, જીવાનો સાથેની અનુભવની વાતો અને માંદાંની માવજત. આ સિવાય મહારાજને કશામાં રસ જ ન પડે. કર્મયોગ એ એમના જીવનનો સૌથી મોટો રસ છે; એ ન થાય તો મહારાજને જીવન શુષ્ક લાગે.

x

x

x

મહારાજ સ્વભાવે વાત્સલ્યભૂર્તિ સમા છે. નાનાથી માંડી મોટા સુધી સૌને એ સાચવી શકે એવી વિશાળ દ્રષ્ટિ અને મન એમની પાસે છે.

જીવનની આકરી તપશ્ચર્યાઓ પોતે કરે છે, જીવનમાં પોતા પૂરતા નાનામાં નાની બાબતમાં અત્યંત સૈદ્ધાંતિક

આગ્રહના સેવનારા છે; છતાં એ જ આગ્રહી ચરમાં સાથે સૌને જોવાનો ગજ એ નથી રાખતા. એ સૌની શક્તિને નિહાળે છે, ડાણુ શું કરી શકે એટલી શક્તિવાળા છે એને પણ ચકાસે છે અને હમેશાં કહે છે, કે ‘તમારે માટે એ જ યોગ્ય છે.’

વિદ્યાર્થી જાય તો મહારાજ કહેશે, ‘સેવાદ્રષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી સારામાં સારો અભ્યાસ કરવો એ જ તારો ધર્મ છે.’ કોઈ ગૃહસ્થ જાય તો કહેશે, ‘સેવાદ્રષ્ટિ સામે રાખી તમે તમારો ધર્મ બજાવો. એમાં જ તમારું શ્રેય છે.’ અને પોતાના જેવા જ સહકાર્યકરો જો જરા પણ ક્ષતિ કરે, તો એમને માટે મહારાજ કહેશે—‘બીજાનું ઠીક પણ આપણને આ ન શોભે—ન પોસાય.’ અને સિદ્ધાંતનો ચુસ્ત આગ્રહ રાખશે.

મહારાજના લાંબા જલ જીવનમાં અનેક નાના મોટા પ્રશ્નો જલવાસીઓની અંદર ઉપસ્થિત થતા. આમાંનો, જલ બહારથી ખાવાનું મગાવવું કે ન મગાવવું એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હતો. મહારાજ માનતા, કે કોઈ સામુહિક વ્યવસ્થા બહારનાં નાણાંથી થાય એ યોગ્ય નથી. પોતે તો બહારથી આવેલી તો શું પણ, જલમાં પણ પોતાને જલ તરફથી મળતા હકના રેશન સિવાય બીજી કોઈ ચીજને ત્યાજ્ય સમજતા. છતાં, અનેક સામાન્ય ગૃહસ્થી જીવન જીવનારા નાના મોટા, માત્ર ડાંગ્રેસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવા માટે જ પકડાઈ ને આવતા ગૃહસ્થોને—વેપારીઓને—ધનપતિઓને, પ્રથમ

દિવસે જ મહારાજ કહી દેતા—‘ભાઈ, તમારે તો ઘેરથી ખાવાનું મગાવવું, અમે કરીએ એવું તમે કરશો, તો નહિ ફાવે; શરીર પણ ખગડશે.’ પોતાને માટે ત્યાજ્ય માને તે જ બીજાની શક્તિ જોઈએને માટે ચોગ્ય માને. મહારાજની સૈદ્ધાંતિક વિશાળ દ્રષ્ટિની આ ખૂબી છે. એ મતાગ્રહી છે પરંતુ હઠાગ્રહી નથી. એ વ્યક્તિ જીવનમાં ચોક્કસ જીવન દ્રષ્ટિ રાખે અને એ મુજબ જીવન ઘડે એમ ઇચ્છે છે. છતાં એક જ ચોકઠામાં સૌને મૂકવા એ તૈયાર નથી.

x

x

x

૧૯૩૬ માં બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. લોહો મરવા માંડ્યા. સરકારી તબીબી ખાતાને પગલાં લેવાની વિનવણીઓ થઈ. જવાબો સંભળાવાયા, કે ‘જાઓને તમારા સરદાર પાસે—કોંગ્રેસ પાસે.’ અને ખરેખર થયું પણ એમ જ. સરદારે આખો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. જાતે આવીને બોરસદમાં પ્લેગ સામેનો મોરચો શરૂ કર્યો. સેંકડો સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે ફરી વળ્યા. ગંદકીનાં થરનાં થર ઉખેડવા માંડ્યા.

મહારાજ મોખરે જ હતા. એ હમેશાં આવાં કામોમાં પહેલા જ હોય છે. કાઈ હોય કે ન હોય. જ્યાં સેવાનું કામ દેખાયું, માનવતા માથે આપત આવી ત્યાં મહારાજ ન હોય એવું બને જ નહિ. બોરસદની પ્લેગ સામેની જહાદમાં મહારાજ મોખરે રહ્યા. સૌની સાથે રહી પ્લેગને બોરસદ

તાલુકામાંથી હાંકી કાઢ્યો.

x

x

x

૧૯૪૧માં અમદાવાદમાં ભારે જળરૂં ડોમી હુલ્લડ થયું. જેત જેતામાં માનવી પતંગ ની જેમ મરવા લાગ્યાં. એ દરેયો ભયાનક હતાં. રસ્તા ઉપર માનવ શબો સડવા લાગ્યાં હતાં. એને ડોઈ ઉઠાવનાર નહોતું. સર્વત્ર ભય ને હાહાકારનું વાતાવરણ વ્યાપેલું હતું. મહારાજને કાને સમાચાર આવ્યા. એ મહાભયાનક કાળચક્રમાં દોડી જતાં મહારાજને થડકાર પણ ન થયો. જ્યાંથી માનવીઓ જીવ લઈને ભાગતાં હતાં એ સ્થાને બહારથી દોડી આવીને મહારાજે માથું હાથમાં લઈ ભમવા માંડ્યું. જ્યાં જ્યાંથી માનવીનાં શબ મળ્યાં ત્યાં ત્યાંથી ઉપાડવા માંડ્યાં—શબનો ગંજ ખડકાયો, દૂધેશ્વરના રમશાને પહોંચીને મહારાજે એ શબને દફનાવવા માંડ્યાં. સતત દિવસો સુધી એ કાર્ય મહારાજે કર્યું—અમદાવાદની એ માનવદ્રોહી કલંક કથાનું પાપ જાણે મહારાજને હાથ ન ધોવાતું હોય ! જ્યારે જ્યારે આવાં કલંકિત કૃત્યો ગુજરાતની ભૂમિ માથે થયાં છે, ત્યારે મહારાજે એ ધોવા પ્રયાસ કર્યો છે.

અને પછી તો એમનું આખાએ શહેરમાં ધૂમવાનું શરૂ થયું. એક ડોમના માનવીઓ બીજી ડોમના લત્તામાં મહિનાઓ પછી પણ જ્યાં જતાં ધ્રુજતા, એ લત્તાઓમાં

મહારાજ નિર્ભય બનીને ફરતા. જે કોઈ આવતા એમને સમજાવતા, નવા આવનારાઓ સમક્ષ આખો ચિતાર રજૂ કરતા, આમ જનતાને નિર્ભય ને શાંત બની જીવન ગુજારવા કહેતા. એ હુલ્લડ પછીનો આત્મવિશ્વાસ સ્થાપિત કરવામાં, જ્યાં નિર્ભયતાનો અંશ પણ નહોતો એવા માનવીઓને એના પાઠ ભણાવવામાં, મહારાજનો પુરુષાર્થ નાનોસૂનો નથી.

ગુજરાતના જે ભાગમાં કુદરતી, માનવપ્રેરિત કે એવી જે કોઈ આપત્તિ આવીને ઊભી રહે ત્યાં નાનામાં નાના કાર્યથી માંડીને મોટામાં મોટા કાર્યની ફરજ અદા કરવામાં મહારાજ પોતાના કર્તવ્યની સાર્થકતા અનુભવી છે. સદાય સાથેના સહકાર્યકરો અને બીજા ઊગતા જીવાન કાર્યકરોની એ પ્રેરણામૂર્તિ રહ્યા છે.

x

x

x

આણંદથી ભાદરણ જતાં વચ્ચે બોચાસણનું સ્ટેશન આવે છે. આ સ્ટેશનની પાછળના જ ભાગમાં ૧૯૩૨ની સાલથી ખેડા જિલ્લાના ખારૈયા કામના વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા એક વિદ્યાલય ચાલે છે.

નાનાં નાનાં વિદ્યાલયનાં સુંદર મકાનો, આજીબાજી સુંદર શાકભાજી ને ખેતીવાડીની જમીનો, ઉદ્યોગશાળા, વણાટશાળા, છાત્રાલય, એક નાની ગૌશાળા અને આસપાસનાં અનેક ગામોની પ્રજાને તબીબી સારવાર આપતું

એક નાનું દવાખાનું છે.

આ વિદ્યાલયમાં ૧૯૪૫થી ગાંધીજીના છેલ્લા આદર્શો પ્રમાણે સર્વોચ્ચ તાલીમ માટેનો અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો છે. આ વિદ્યાલયમાં દસખાર વિદ્યાર્થીઓ છે. ગાંધીજીની સર્વતોમુખી રચનાત્મક કાર્યની દ્રષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખી એ સૌ ત્યાં જીવન જીવે છે અને એને માટેની ગ્રામસેવાની તાલીમ લે છે.

આ તાલીમ આપનારા મુખ્ય આચાર્ય આજે મહારાજ બન્યા છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી આ વિદ્યાલયને જ એમણે પોતાનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર માન્યું છે. ત્યાં એમણે વસવાટ શરૂ કર્યો છે. જીવનની આકરી તપશ્ચર્યાઓને અંતે જીવનભરનું જ અનુભવ, જ્ઞાન ને કર્મનું લાથું લાધ્યું છે તે લઈને મહારાજ ત્યાં બેઠા છે. બેઠાં બેઠાં પોતાની નજર સમક્ષના અહિંસક સમાજની રચનાનો કર્મયોગ માંડ્યો છે. ગુજરાતના અનેક નાના મોટા કાર્યકરો, વિદ્યાર્થીઓ અને જીવાનો ત્યાં જાય છે, એમની સાથે વાતો કરે છે, ચર્ચા કરે છે, દ્રષ્ટિ મેળવે છે, નિષ્કામ કર્મયોગ કરવાના પ્રત્યક્ષ પાઠો લાગે છે અને એ લાગી આવી જ્યાં જાય છે ત્યાં પોતાની શક્તિ મુજબ એની ફોરમ વેરે છે.

મહારાજ આધુનિક ગુજરાતના જ્ઞાન-કર્મયોગી ગુરુ છે. એમનો એ દિશાનો વારસો કાણ લેશે ?

૪ : વીર છોટુભાઈ પુરાણી

કાઠિયાવાડના એક રાજ્યના નગરને પાદરે દસેક વર્ષનો એક નાનકડો કુમાર, એણે વાંચેલા મહાભારત-રામાયણના ગ્રંથોના બાણાવળીઓનાં અગ્ન્યાસ્ત્રને વરુણાસ્ત્રનો પ્રયોગ અજમાવી રહ્યો હતો. એના હાથમાં એક કામઠી ને થોડાં તીર હતાં. તીરની સાથે થોડી પપૈયાનાં પાંદડાં સાથે જોડાયેલી ડાંડલીની ભૂંગળીઓ હતી. કેટલાંક તીરને મોખરે તેલ વાળાં કરેલાં ચીંથરાં એણે બાંધ્યાં હતાં અને પછી દૂર દૂર નજર કરીને એ બધું નિહાળતો હતો કે આજે મારાં અગ્ન્યાસ્ત્ર અને પછી વરુણાસ્ત્રનો ઉપયોગ ક્યાં કરીશ !

દૂર એક છાણાનું ઘોયું (દગલો) દેખાયું. થયું, હાં, ચાલો, મારું અગ્ન્યાસ્ત્ર સાચું છે કે ખોટું એનો પ્રયોગ આજે તો કરું જ ! આની ઉપર અગ્ન્યાસ્ત્ર છોડું.

વિચાર થયો:—‘ પણ ખરેખર આગ લાગશે તો ? ’

“તો ? તો, તારી પાસે વરુણાસ્ત્ર તૈયાર છે. ઉપરા ઉપર છોડીને એને ચોલવી નાખજ.” બાળ મને ઉત્તર આપ્યો.

“હા, બસ, ખરાખર છે, લાવ ત્યારે છોડું !” અને એ ટીખળી બાણાવળી મને અગ્ન્યાસ્ત્ર છોડયું. આગળથી તેલમાં બોળેલાં ચીંથરાં લગાડ્યાં અને મધ્ધી તીર છૂટ્યું.

સરસર કરતું એ તીર છાણાંના ઘોયામાં પેહું ને ધીરે

ધીરે છાણાં ચેતવા માંડ્યાં. જોત જોતામાં તો આગ લાગી.

“હાં, અગ્ન્યાસ્ત્ર સફળ થયું છે. હું ખરો બાણાવળી!”
બાળ મન વળી બોલ્યું.

“પણ આગ લાગી! હમણાં બધા આવશે ને મને
મારશે કે પકડી જશે તો?” મને અંદરથી ડર બતાવ્યો.

“પણ, હમણાં માફ વરુણાસ્ત્ર છોડું અને ચોલવી
નાખું. અગ્ન્યાસ્ત્રે આગ લગાડી પણ વરુણાસ્ત્ર ચોલવી શકે
છે ને!” અને એ કલ્પનાએ પપૈયાની ભૂંગળીઓમાં પાણી
ભરીને આ બાળ બાણાવળીએ એનાં તીર છોડવા માંડ્યાં.
પણ એને સફળતા ન મળી. એ નિષ્ફળ ગયો. જોતજોતામાં
ભડકા મોટા થતાં બધાને જણ થઈ. ભાઈ જરા ગભરાયા
તો ખરા. પિતાજી પણ આવી પહોંચ્યા. અને આગ તો
સૌએ બુઝાવી. અને પૂછ્યું કે તેં ક્યું શું?

બાળ બાણાવળીએ પોતાની બાણવિદ્યાની આખીએ
ઘટના પિતાજીને કહી સંભળાવી.

“મેં અગ્ન્યાસ્ત્ર છોડ્યું ને છાણાં ચેત્યાં—એટલે મને
થયું, કે હવે વરુણાસ્ત્ર છોડીશ એટલે ચોલવાશે. બહુયે
છોડ્યાં પણ આગ ન ચોલવાઈ તેમાં બાપુજી હું શું કરું?”
અને એણે પોતાની લાચારી વ્યક્ત કરી. પિતાજીએ ઠપકો
તો આપ્યો; પરંતુ પુત્રની આ કલ્પનાશક્તિ, સાહસવૃત્તિ
જાણી અંતરમાં એક પ્રકારનો આનંદ વ્યાપ્યો, સંતોષની

ઊંડી લાગણી પિતાજીએ અનુભવી.

આ પુત્ર અને પિતા, એ ગુજરાતના જુવાનોને છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષથી વ્યાયામ, વીરત્વ ને મરદાનગીના પાઠ પદાવનાર છોટુભાઈ પુરાણી અને એમના પિતા બાલકૃષ્ણ પુરાણી.

x

x

x

બાલકૃષ્ણ પુરાણી મૂળે ભરૂચના વતની પરંતુ જામનગરમાં શિક્ષક તરીકેની નોકરી કરતા, એટલે વર્ષોથી જામનગરમાં જ વસવાટ કરેલો.

છોટુભાઈનો જન્મ ૧૮૮૫માં. સમજણા થયા ત્યારથી જામનગરમાં જ જીવન ગાળેલું.

પિતા નિષ્ઠાવાન શિક્ષક હતા. માત્ર નોકરી કરવા જ શિક્ષકનો ધંધો નહિ સ્વીકારેલો. યશ અને વિદ્યા એ જ બ્રાહ્મણની સાચી સંપત્તિ છે એવા સંસ્કાર જીવનમાં જ ઉતારેલા. એ પ્રમાણે જ આચાર, વિચાર અને સામાન્ય રોજિંદા જીવનનો ક્રમ. પોતાનાં બાળકો પણ જીવનમાં આ સાચી સંપત્તિનો વારસો જ પોતા પાસેથી લે એવી પિતાના દિલની ખૂબ ઊંડી મહેચ્છા.

બાળકોની કેળવણી એ રીતે જ અપાવા લાગેલી. શિક્ષક પિતા પોતાના બાળકોને ઘરે જ ભણાવતા. છોટુભાઈ પણ એ રીતે ઘરે જ અભ્યાસ કરતા. અંગ્રેજી

ધોરણોમાં દાખલ થયા ત્યાં લગી તો અભ્યાસ ઘરે જ થયો.

પિતા નાનાં મોટાં અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો, ચિત્રો, વગેરે ઘરે રાખતા. બાળકો એ જુએ, જાણે, સમજે, ન સમજે તો પિતા સમજાવે અને એ રીતે સૂચનો આપતાં બાળકો પોતે સ્વ-કેળવણી પામે એવી એમની પદ્ધતિ હતી. અને એક વાર સામાન્ય કક્કો જાણતો ને બાળક આપ મેળે અક્ષર, શબ્દો જોઈ વાચન શરૂ કરતો. છોટુભાઈ એ રીતે જ શરૂની કેળવણી પામ્યા. અને પછી તો નાનાં નાનાં વાર્તાનાં ને સુંદર જ્ઞાનનાં પુસ્તકો વચ્ચે બાળકોને મૂકી દેતા. બાળકો વાંચ્યા જ કરે. એ વાચન જ કેળવણી આપે. વખત મળતાં પિતા એ અંગે સલાહો કરે, વાતો કરે ને આમ ને આમ બાળક અભ્યાસમાં આગળ વધતું જાય. પિતાજીની આ સ્વ-ભણતરની તાલીમે એમની કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. જાતે અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડી. બુદ્ધિ ખીલી, વિચાર કરવાની શક્તિને પ્રોત્સાહન મળ્યું. જાત મહેનતથી ઘણું શીખી શકાય એવા આત્મ-વિશ્વાસના સંસ્કાર આ કેળવણીના પાયામાં પડ્યા.

બાળક છોટુભાઈને નાનપણથી જ રમત-ગમતનો અને ફરવાનો ભારે શોખ. ખૂબ રમે. શરીર લોથપોથ થઈ જાય પણ દેશી રમતો રમવાનો ઉત્સાહ ન છૂટે.

નાનપણથી જ ફરવાનો, પોતાની આસપાસના પ્રદેશો-સ્થળો જોવાનો શોખ. પિતાજી આ શોખને ખૂબ આવકારે-

છૂટ આપે. અને એમાંથી જ અવલોકન શક્તિનાં બી પડ્યાં. જ્યાં જાય ત્યાં દરેક વસ્તુનું ખૂબ ખારીક નિરીક્ષણ કરે. પોતે જ ગામમાં રહે ત્યાંના નાનામાં નાના રસ્તા, ગલી-કુંચી—એકે એકથી માહિતગાર બને.

જે વસ્તુ કે વ્યક્તિને જુએ તેનું અદ્ભુત નિરીક્ષણ કરે. બરાબર મગજમાં બેસાડી લે.

પ્રાથમિક કેળવણી બધી જ લગભગ ઘરે જ પિતાજીએ આપી, અને એ કેળવણી પૂરી થતા પહેલાં તો આ સ્વ-અભ્યાસની ઝીણવટ ભર્યાં અવલોકનની, અત્યંત વાચનની ભૂખ ઉઘડી ચૂકી હતી. બુદ્ધિ અત્યંત તેજ બની ચૂકી હતી. માધ્યમિક શાળાની અંગ્રેજી કેળવણી આ ભૂમિકા સાથે શરૂ થઈ. શાળામાં જેત જેતામાં એ પ્રતિભાનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. તોફાન, મસ્તી, ટીખળ, રમત-ગમત એ બધું ખૂબ ગમે—ચાલે—પરંતુ સાથે અભ્યાસ પણ એટલો જ સુંદર ચાલે.

×

×

×

બપોરની રમતમાં વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ રમે. શાળાના ચોગાનને ઘોંઘાટથી ભરી દે. એક નવા હેડ માસ્તર આવ્યા. એમને આ પંસંદ ન પડ્યું. એમણે એ સામે બંધી ફરમાવી. કુમાર છાત્રભાઈને આ ખબર પડી. એ કહે આ ન ચાલે. બપોરની છુટ્ટીમાં રમવાનો અમારો હક્ક છે. અને રમીએ

એટલે થોડો વત્તો અવાજ તો થાય જ. એ ન રોટ્ટી શકાય. હેડ માસ્તર પણ મક્કમ હતા. શિક્ષા શરૂ થઈ. જે જે વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેતા તેમની સામે લાકડીઓ આવીને ઊભી રહી. હાથ ધરવાનો હુકમ થયો. છોટુભાઈ હેડમાસ્તર સાહેબ સામે હાથ ધરીને ઊભા રહ્યા. સાહેબે મારવાનું શરૂ કર્યું. સોટી પડવા માંડી પણ હાથ ચળે જ નહિ. સાહેબે તે દિવસ બંધ કર્યું. બીજે દિવસે પણ એમ જ ચાલ્યું. ન માસ્તર ડગ્યા કે વિદ્યાર્થીઓ. આમ રોજ રમવાનું. રોજ અવાજ થવાનો ને રોજ માર પડવાનો. આ વિધિ થોડા દિવસ ચાલી. વિદ્યાર્થીઓના સત્યાગ્રહનો પડઘો માસ્તરોમાં ને વાલીઓમાં પણ પડ્યો. બધા શિક્ષકો ભેગા થયા. વિદ્યાર્થીઓને થતી અયોગ્ય શિક્ષાને વખોટી કાઢવામાં આવી. બપોરની છુટ્ટીમાં એમના રમવાના હક્કનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. પોતાને સાચું લાગે તે માટે બધું જ સહન કરી પોતાના આગ્રહ ઉપર નિર્ભયતાથી હિંમતપૂર્વક વળગી રહેવાની મક્કમતા ને ધૈર્ય આ ઉંમરે જ જીવનમાં દઢ થયાં હતાં.

x

x

x

ઠાઠિયાવાડમાં જૈનોની સારા પ્રમાણમાં વસ્તી છે. શાળાઓમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સારી એવી સંખ્યા જૈન વિદ્યાર્થીઓની હોય છે. જામનગરની આ શાળામાં પણ જૈન વિદ્યાર્થીઓ સારી સંખ્યામાં હતા. દર વર્ષે જૈનોના પંજીસણના તહેવારોની ચાર રજાઓ પણ પળાતી. પરંતુ

એક વર્ષે નવીન આવેલા હેડમાસ્તરને થયું કે આટલા બધા દિવસની રજાની જરૂર નથી. એમણે શાળા માત્ર એક જ દિવસ બંધ રહેશે એવી જાહેરાત કરી. વિદ્યાર્થીઓ ધુંધ-વાયા-કચવાયા-પણ કોઈની એ સામે થવાની હિમ્મત શે ચાલે? કોણ પહેલ કરે? એ જમાનો વિદ્યાર્થી-સ્વાતંત્ર્યનો નહોતો. નહોતાં કોઈ વિદ્યાર્થી મંડળો કે વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ. શાળાના મુખ્ય શિક્ષક કહે એ જ નિયમ.

છોટુભાઈને આ ખટક્યું. શા માટે આવી ડબલ હેડમાસ્તર કરે? દર વર્ષે અમને ચાર દિવસની રજા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓમાંનો ઘણો મોટો ભાગ જૈન છે, ને કેમ રજા ન મળે? એમણે પહેલ કરી. વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, કે આપણે રજા ન આપે તો ચારે દિવસ આવવું જ નહિ. 'હડતાલ' શબ્દ એ જમાનામાં પ્રચલિત નહોતો; પણ વિદ્યાર્થીઓએ એ નિર્ણય કર્યો અને ચાર દિવસની રજા હેડમાસ્તરને જાહેર કરવી પડી.

આમ ૧૮૯૮-૯૯-ના ગાળામાં ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમરે-કુમાર અવસ્થામાં જ છોટુભાઈ પોતાના હક્ક માટે, સરચાર્જ માટે ભારે આગ્રહી હતા. એ માટે ભાગ-ભાગ, આપવાની મક્કમ નિર્ણયશક્તિ દિલમાં જન્મી ચૂકી હતી. એ યશ અને વિદ્યાનો પિતૃ-વારસો બાળપણથી જ સાથે બાંધ્યો હતો.

મેટ્રિકમાં પહોંચ્યા ત્યારે શરીર લથડવા માંડ્યું હતું.

માંદગી ઘર ઘાલી ગઈ હતી. પરીક્ષા અપારે કે કેમ એ શંકાસ્પદ હતું. પિતાને પુત્રના શરીરની ખૂબ ચિંતા હતી છતાં પુત્ર તો અભ્યાસ કરવામાં મગ્ન હતો. લાંબી માંદગી પછી પાસ થવાની આશા ખૂબ ઓછી હતી છતાં મેટ્રિકની પરીક્ષા તો આપી. અને ધારેલું નહિ, કે પાસ થવાવાનું છે, છતાં પાસ થઈ ગયા.

મેટ્રિક પછીનાં બે વર્ષો ગુજરાતની પાટનગરી અમદાવાદને આંગણે ગુજરાત કોલેજમાં વીત્યાં.

મેટ્રિકનું શરીર ભાંગેલું એટલે મનમાં એ દુખળા પાતળા શરીરના માનવીને શરીર સુધારવાની ખૂબ ઇચ્છા હતી, પણ ઉપાય સૂઝતો નહોતો.

આ કાળે અમદાવાદમાં વાય. જી. પંડિત અને એમના બંધુઓ જબરા વ્યાયામપ્રિય માણસો હતા. એમનાં સુદૃઢ શરીર અને નિયમિત વ્યાયામ છોટુભાઈને મન આકર્ષણ બન્યાં.

આ ૧૯૦૦-૧-૨ નો ગાળો. તિલક મહારાજ હિંદના રાજકારણમાં બરાબર ચમકતા હતા. એમની રાજકીય ક્ષેત્રની પ્રતિભા સૌને આકર્ષતી હતી. અમદાવાદમાં એ ક્યારેક આવતા ત્યારે આ પંડિત બંધુઓને ત્યાં જ આવતા. વ્યાયામ સાથે રાજકીય વિચારોનાં બી પણ એ સંસર્ગથી જ નખાવા લાગ્યાં.

છાટુભાઈને પ્રથમ વ્યાયામનો નાદ લગાડનારા બંધુઓ એ આ પાંડિત બંધુઓ હતા. એક રીતે કહીએ, તો સુંદર શરીરની જરૂર અને સાથે સાથે રાજકીય વાતાવરણ પ્રત્યે રસ, એ બંનેના પ્રથમ અંકૂરો આ સંસર્ગથી જ કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં નાંખાયાં.

બીજી બાજુ ટેનિસની રમતનો નાદ પણ એવો જ આ કોલેજે લગાડ્યો. ટેનિસનું નામ પડે અને બધું ભૂલી જવાય. બુદ્ધિની જે પ્રતિભા હતી, જે નિશ્ચયબળ હતું, જે મક્કમતા હતી, એ બધાં ટેનિસની રમત પાસે ધીરે ધીરે નબળાં પડતાં ગયાં. એના નાદ સામે બીજાં બધાં આળોટી જતાં અને એ નાદ જીતી જતો.

કોલેજના પ્રથમ વર્ષનો ઘણો મોટો ભાગ ટેનિસની રમતે જ લઈ લીધો. પરિણામ એ આવ્યું, ૪ વર્ષને અંતે અભ્યાસનું પરિણામ નબળું આવ્યું. કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં છાટુભાઈ નાપાસ થયા.

x

x

x

આ અરસામાં જ પિતાજીનું પણ અવસાન થયું. ઘરે નાના ભાઈઓ હતા, બા હતાં, બહેનો હતી, સૌનો ભાર વહેવાનો હતો. સ્થિતિનું ગાંભીર્ય સમજાયું. પિતાજી તો જતાં જતાં પુત્ર મૅટ્રિક થઈ ગયો હતો એટલે ખૂબ સંતોષ પામતા હતા. અને મરતાં મરતાં છેલ્લે પણ એક જ સંદેશો આપતા

ગયેલા, કે “ ભાઈ, જો જો, આ સૌનો ભાર હવે તારા ઉપર છે. પણ યાદ રાખજે, કે આપણી બ્રાહ્મણની સંપત્તિ ધન નથી પણ યશ અને વિદ્યા છે.”

છોટુભાઈએ હવે નિશ્ચય કર્યો હતો, કે આ વર્ષે આપણે બરાબર ભણવું જ રહ્યું. નહિ ભણીએ તો આપણું કામ નહિ ચાલે. અને પછી અભ્યાસ તરફ મન બરાબર દોરું. વર્ષને અંતે સહેલાઈથી પાસ પણ થયા. ઈન્ટરમાં ખાંચોલોજીનો વિષય લીધો.

x

x

x

હોસ્ટેલમાં પોતે શિયાળામાં બદામો ખાય. એક સહ-પાઠીને આ બદામો ચોરીને ખાવાની ટેવ પડી ગયેલી. બીજા મિત્ર પાસેથી વાત આવી ગઈ; શું કરવું તેનો વિચાર કરી જાયો.

બજારમાં ગયા, ગાંધીને ત્યાંથી કંડવી બદામો જોખાવી, અને પછી બરાબર ટેબલના ખાનામાં રાખી દીધી. સારી બદામો લઈ લીધી. પછી પોતે થોડા મિત્રોને લઈ દૂર જામા રહેલા.

પેલા બિરાદર આવ્યા અને એમના રોજના નિયમ મુજબ બદામનો મુકો ભરી મોંમાં ચોરી અને તરત જ ચૂ-ચૂ-કરતા બહાર નીકળ્યા, ત્યાં તો છોટુભાઈ આવી પહોંચ્યા. “ખા, બરાબર ખા;” અને બે પાંચ દઈ દીધી.

“રોજ બહુ લાવતી હતી કાં? ત્યારે આજે તો ખૂબ ખા હોં!”

x

x

x

એક સહ-વિદ્યાર્થી^c બિરાદરને રોજ છાનામાના સુગંધી તેલ નાખી જવાની જેવ પડેલી. થોડા દિવસો પછી એની પણ ખબર પડી ગઈ. વળી ટીખળી મને ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેલની શીશી ખાલી કરી એમાં પેશાબ ભરી કાઢ્યો. શીશીના મોઢા ઉપર થોડું સુગંધી અત્તર લગાવી દીધું, પછી તો રોજનો પેલા બિરાદરનો સમય થયો અને માથું લુછતા લુછતા ટુવાલ સાથે એ તો ઝોરડીમાં પેડા. તેલની શીશી ઉપાડી અને માથામાં નમાવા લાગ્યા, ત્યાં તો છોટલાઈનો પ્રવેશ બીજા મિત્રો સાથે થયો. “હાં, બરાબર નમાવી લે, ખૂબ નાખ એટમજી,” અને સૌ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. પેલો ખસિયાણો પડી ગયો અને વાસ મારવા લાગી એટલે આખી બાજી સમજી ગયો. બન્યો-ખૂબ શરમાયો ને ઉપરથી છોટલાઈએ બે-પાંચ દીધી એ જુદી.

આવા અનેક નાના મોટા આનંદ, ટીખળ અને મજાક કરવાના પ્રસંગો વિદ્યાર્થી^c અવસ્થામાં બન્યા જ કર્યા છે.

x

x

x

આમ ગુજરાત કોલેજમાં બાયોલોજી લઈ ઈન્ટર સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પંડિત બિરાદરોની ઝાળ-આણને કારણે અહીંથી વ્યાયામ પ્રત્યે એક પ્રકારનો

પ્રેમ દિલમાં જન્મ્યો હતો. પરંતુ હવે અહીં આગળ અભ્યાસ માટે જોગવાઈ નહોતી એટલે આગળ અભ્યાસ માટે વડોદરા જવાનો નિર્ણય કર્યો.

x

x

x

૧૯૦૪-૫નાં વર્ષોમાં આ માનવી વડોદરાની કૉલેજમાં આવ્યો, ત્યારે એને કે ગુજરાતમાં કોઈને એ કલ્પના સરખી નહિ હોય, કે આ માણસ પાસે ગુજરાતને આપવા માટે એક ચોક્કસ કાર્ય પડ્યું છે.

આજે ગુજરાતમાં અનેક નાનાં મોટાં ગામોમાં સંસ્કાર ધામ સમી બનીને પડેલી વ્યાયામશાળાની માનસિક કલ્પના આ કાળમાં જ આ માનવીના મનમાં ઘડાવા લાગી હતી.

અમદાવાદના કૉલેજ જીવન દરમિયાન જ વ્યાયામના સંસ્કાર અને એ પ્રત્યેનું મમત્વ તો પેદા થયું જ હતું. અહીં આવ્યા પછી દક્ષિણી પહેલવાનોના અખાડા જોયા. એમનાં શરીર, એમનાં કુસ્તીનાં દંગલ, આ બધાએ પણ મન ઉપર પ્રભાવ તો પાડ્યો જ.

અને એની એક અસર સૌથી પહેલી થઈ, તે એ કે મારે તો મારું શરીર સરસ કરી જ નાખવું જોઈએ. સામાન્ય દુબળા પાતળા એ માનવીએ કસરત શરૂ કરી. પાંચ દંડ બેઠકથી શરૂ થયેલી એ કસરત વધતાં વધતાં ધીરે ધીરે વર્ધને અંતે અઢીસો દંડ ઉપર પહોંચી. ચારેક માઈલ

દોડવા ફરવાનું રોજનું થવા લાગ્યું. પાંચથી છ શેર જેટલું દૂધ આ શરીરમાં જવા લાગ્યું અને નૈષ્ઠિક અભ્યસનને આ માનવીએ પાળ્યું. નિયમિત ને પૌષ્ટિક આહાર, નિયમિત વિહાર, ઠસરત, નિષ્ઠાપૂર્વકનું અભ્યસન અને એ બધા માટે આવશ્યક જ્ઞાન-વિદ્યા, આ ચારેના યોગથી અહીંના વસવાટના પ્રથમ બે વર્ષમાં જ શરીર અદ્ભુત શક્તિથી ખીલી ઊઠ્યું. શરીરમાં શક્તિ માય નહિ એવી ફાટ ફાટ થવા લાગી. જોનારને સાચી જવાનીનાં દર્શન થાય, નૈષ્ઠિક અભ્યસનનાં તેજ દેખાય, એક આદર્શ જુવાનનાં દર્શન થાય એવું એ શરીર બન્યું.

x

x

x

૧૯૦૬-૭નો જમાનો-બંગાળનો જમાનો, દેશની હવા ડોઈ નવા જ રંગે ભરાતી હતી. અરવિંદબાબુનું 'વંદેમાતરમ્' દેશ આખાના જુવાનોને ક્રાંતિની પ્રેરણા પાતું હતું. અરવિંદબાબુ જાતે હિંદુસ્તાનના જુવાનોની પ્રેરણા-મૂર્તિ બન્યા હતા. 'વંદેમાતરમ્'નું નિયમિત વાચન એ યુવાન છોટુભાઈની જખરી પ્રેરણાનું સાધન હતું. ૧૯૦૭નું સુરત-કોંગ્રેસનું ભંગાણ અને એ ગાળામાં અરવિંદબાબુનો વડોદરાનો વસવાટ, એ યુવાન છોટુભાઈના મનની અનેક કલ્પનાઓને અંતિમ સ્વરૂપ આપનારાં આખરી બળો બન્યાં.

કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયો હતો. કૌટુંબિક જરૂરિ-

ચાતો એટલી બધી ઉઝ હતી, કે હવે એના પોષણ માટે કમાણી કર્યા વિના ચાલે તેમ જ નહોતું

બીજી બાજુ કોઈ સરકારી નોકરી ન કરવી એવો પણ ચોક્કસ વિચાર દ્રઢ હતો. કરવું શું ? ક્યાં નોકરી કરવી ? સરકારી ખાતાં નોકરી આપવા તૈયાર હતાં. પણ એ તો ખપતી નહોતી.

ત્યાં વડોદરા કલાબુવનમાં થોડા સમય માટે કામ મળી ગયું. કેળવણી અંગે મૂળે રસ, પોતે શિક્ષક થવું એવી ઊંડે ઊંડે પણ મહેચ્છા. એટલે એ કામ સ્વીકાર્યું અને જિંદગીની શરૂઆત કરી.

અરવિંદ બાબુના 'વંદેમાતરમ્'થી દિલ તો હલમલી ચૂક્યું હતું. પણ એથી શું ? શી રીતે કામ કરવું ? શું કરવું ? એની કોઈ ચોક્કસ સૂઝ પડતી નહોતી. પ્રસંગ મળ્યો એને અરવિંદબાબુને મળવાનું થયું. સવાલ પૂછ્યો 'અમે જીવાનો શું કરી શકીએ ? કામ કરવાની ઇચ્છા છે. જીવાનોમાં શી રીતે કામ કરવું ?'

'અખાડા સરસ થાણું છે. જીવાનોમાં એની મારફતે કામ કરો. એક-એ-ત્રણનું એક નાનું યુનિટ બનાવો' અને પછી તો એ માનવી પાસેથી એની સાથેની વાતચીતો દરમિયાન એની વિશદ દૃષ્ટિનાં દર્શન થયાં. એની સમક્ષ પડેલા લગ્ય આદર્શોનાં ચિત્રો આંખ સમક્ષ ખડાં થયાં.

અને આખરે કહ્યું, કે ‘તમે મારા ભાઈ ખારીનને મળજો. એ તમને બધું વિગતે સમજાવશે.’ થોડા કાળ બાદ આ ગુજરાતી માનવી ખારીન ઘોષને મળ્યા. કલાકો સુધી વાતો કરી. વિચારોની આપ લે કરી.

x

x

x

અખાડા, તગડાં અલમસ્ત શરીર; બસ, ઠસરત, ઠસરત દંડ, બેઠક, કુસ્તી, મદલવિદ્યા, ખૂબ ખોરાક; બસ, શરીર ખાતર શરીર, એ માટે અખાડા—અને ઉસ્તાદી—આ જાતની કદપના સાથે એ કાળમાં હિંદુસ્તાનના ઘણા મોટા ભાગોમાં વ્યાયામનું—શરીરને મદલ જેવું બનાવવાનું—કામ કરતા અખાડા ચાલતા હતા. ઉત્તરહિંદના ભૈયા ને દક્ષિણના મહારાષ્ટ્રીઓ આ મદલવિદ્યામાં અને આ જાતની અખાડા પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ આગળ વધેલા હતા. વડોદરામાં પોતે આવા ઘણા અખાડા જોયા હતા. પોતાનું શરીર તો હવે કુળવીજ લીધું હતું, પરંતુ આ અખાડાઓ કરતાં આ માનવીને જુદી દષ્ટિ લાગી.

‘અખાડા, શરીર માટે ખરા પણ માત્ર શરીર માટે નહિ, શરીર રાષ્ટ્ર માટે, સેવા માટે, જીવનના ઉચ્ચતમ આદર્શો માટે, ખીજને પછાડવા માટે શરીર નહિ, ખીજની સેવા માટે શરીર—આ ભાવના—આ આદર્શ અને આ ખ્યાલનાં દર્શન થયાં. અરવિંદબાબુએ એને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ

આધ્યુ. બારીનબાબુએ એને વ્યવહાર દૃષ્ટિ આપી અને ગુજરાતના જીવાનોના શરીરઘડતર માટે ચોક્કસ યોજના મનમાં સ્વરૂપ લેવા લાગી.

કોલેજ જીવન દરમિયાન જ વડોદરામાં જીવાન મિત્રોનું સરસ જૂથ જમાવ્યું હતું. કોઈ પણ કામ કરવું હોય તો પાંચ પંદર અઘ્છા જીવાન મિત્રો તૈયાર જ હતા.

અરવિંદ બાબુના 'વંદેમાતરમ્'ની આ બધા જીવાનો ઉપર ધણી અસર હતી. સૌ ક્રાંતિની વાતો તો કરતા. એક દિવસ આવા ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ છોટુભાઈને કહે: 'તમે અમારા મંડળમાં વ્યાખ્યાન આપવા આવો.' છોટુભાઈ ગયા તો ખરા અને કહ્યું 'પહેલા બોલો, તમે નક્કી કરો, કે શું કરવું છે? બંગાળના જીવાનો જેમ કરશે? હિમ્મત છે?' પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. એટલે તે બોલ્યા: 'તો જીઓ, નકામી વાતો ન કરવી એ જ આપણે માટે ડહાપણ ભરેલું છે. જે કરવું નહિ એની વાતો નહિ. જેટલું કરવું એટલી જ વાત.' અને પછી અખાડાની વાત રજૂ કરી, ગુજરાતના જીવાનો પાસે પહેલી વખત ૧૯૦૭-૮ની સાલમાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના જનકે વાત રજૂ કરી: 'આપણે બીજું ન કરીએ પણ આપણાં શરીર તો સુધારી શકીએ ને? દેશની સેવા કરવી હશે તો પણ મજબૂત શરીર તો જોઈશે ને!' અને પછી 'ફેટલા જણ અખાડો શરૂ કરીએ તો તૈયાર થશો?' એમ પૂછ્યું. થોડા તૈયાર થયા.

પણ વ્યાયામશાળા શરૂ શી રીતે કરવી? જમીન ક્યાંથી લાવવી? નાણાં ક્યાંથી લાવવાં? આ બધા સવાલો હતા.

પોતાની ટાળીમાં એક લક્ષ્મીનાથ કરીને વિદ્યાર્થી હતા; એ કહે ‘જુઓ આ મારી વંડાની જમીન છે, હું એ અખાડો કરવા આપું.’

મોટા મોટા ખાડા, મોટું મોટું ઘાસ, અને તદ્દન પડતર એખરાર જમીન હતી. છોટુભાઈની નજર પડી કે ના, જમીન તો સારી છે. એ તો તરત જ એ જ સભામાં નિશ્ચય થયો, કે આપણે સાફ કરી અહીં જ શરૂ કરીએ. અને છોટુભાઈ તો પાવડો લઈને કછોટો મારી મંડ્યા સાફ કરવા. રોજ બપોળે ત્રણ ત્રણ કલાક સાફ સૂફી થવા લાગી. જે કાંઈ સાધનો મળે તેનો ઉપયોગ કરે—માટી ખોદે, ખાડા પૂરે અને જમીન સરખી કરે. આઠ દિવસને અંતે સપાટ મેદાન તૈયાર થઈ ગયું. અને ગુજરાતમાં વડોદરાને આંગણે છોટુભાઈએ પ્રથમ બાજવાડામાં ‘લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ-મંદિર’ની શરૂઆત કરી.

x

x

x

‘આ શું! મારા રોયા આ છોકરા નાગડા બાવાની જમ કપડાં કાઢી, લંગોટા મારી મારીને જુઓને ફેરે છે તે! બીજો કશો ધંધો જ લાગતો નથી. મૂઆને,

શરમે નથી આવતી. અહીં ગૃહસ્થ લોકો રહે, વહુવારુ હોય, છોડિયો હોય પણ ડોઈની લાજેય નહિ! અને આ માસ્તરેય જબરો આવ્યો છે! જે ને, કેટલા છોકરાને નાગડા ખનાવી ફટવ્યા છે!’ આવી વાતોથી વડોદરાની બાજવાડાની પ્રજાએ ગુજરાતમાં આ વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને પ્રથમ આવકારેલી. આ માસ્તર એ ક્રિયામાંથી પસાર થતા ત્યારે એને માથે ગાળો વરસતી, ડોઈ થૂંક પણ નાખતા ને એંઠવાડનાં પાણી નાખવાના કિસ્સા પણ શરૂ શરૂમાં બનેલા.

વ્યાયામશાળામાં આવતા સૌ વિદ્યાર્થીઓને સાફ આદેશ હતો, કે એક શબ્દ ડોઈને કહેવો નહિ. પોતાની મેળે સીધે સીધા આવવું ને જવું. પોતાનું કામ કરવું. કદી મગજ ગુમાવવું નહિ. ગુસ્સો કરવો નહિ. ડોઈને જવાબ આપવો નહિ. સૌનું કામ કરી છૂટવું. અને ધીરે ધીરે એ વિરોધ શમી ગયો. વ્યાયામશાળાનાં શુભ પરિણામો સૌને દેખાવા લાગ્યાં. બાળકો નિર્ભય, બહાદુર, ચપલ, ઉત્સાહી, સાહસી, વિનયી અને કર્તવ્યશીલ બનતાં વાલીઓ નજર સામે જોવા લાગ્યાં.

x

x

x

પણ વ્યાયામશાળા ચાલશે શી રીતે? દંડ, બેઠક ને દોડવા સિવાય બીજી કસરત તો ડોઈને આવડે નહિ. કરવું શું?

ભારે મૂંઝવણનો સવાલ હતો. આસપાસ વડોદરાને આંગણે બે ત્રણ મોટા મોટા અખાડા ચાલતા હતા. પણ એ તો ઊસ્તાદી અખાડા. એમાં કોઈ કોઈને વિદ્યા ખરા દિલથી શીખવે નહિ. એ તો દંગલ લડનારા અખાડા. એમાં તો પોતાના શરીરને બીજાથી કેમ સર્વોપરિ રાખવું, કેમ બીજાને પટ્ટી નાખી શકાય એવું બનાવવું, એ જ ભાવના વિકસી હતી. છતાં પ્રયત્નો કરી જોયા. પણ કંઈ કારી ન ફાવી. કોઈ ખરો વ્યાયામ શીખવનાર ન મળે. છતાં હિમ્મત ન હાર્યા. ફેટલાક બહારના કસરતપ્રેમી મિત્રોનો લાભ લીધો. એમને વ્યાયામશાળામાં બોલાવવા માંડ્યા. થોડું થોડું જાણે તે શીખવે. બીજા વ્યાયામ શાળાઓના ઉત્સવો, અને દંગલોમાં હાજર રહી એનાં ખારીક અવલોકનો શરૂ કર્યાં. દંગલો-ઉત્સવો જોઈ તુરત અખાડે આવી રાતોરાત જોયેલા દાવો બેસાડવા માંડ્યા. એની નોંધપોથીઓ તૈયાર કરવા માંડી.

આ દરમિયાનમાં એક મિત્ર મળી ગયા. એમણે પોતાને ત્યાં કુરતી-લકડી-મલખમ્મ-શીખવા આવવા જણાવ્યું. અને પછી તો છોટલાઈ, અંબુભાઈને ત્રીજા એક સાથીદાર-સવાર સાંજ ત્રણ ત્રણ કલાક શીખવા જવા લાગ્યા. ખૂબ શીખ્યા-શીખીને એને નોંધમાં લીધું. એને ચોક્કસ બુદ્ધિપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવા દાવ બેસાડ્યા-એની સાંકળીઓ તૈયાર કરી-અને એ રીતે ગુજરાતની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિનાં

બી નાખ્યાં. વડોદરાના 'લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિર'નો મજબૂત પાયો નાખ્યો.

ચોમાસુ આવતાં વળી પ્રશ્ન થયો, કે આ અખાડો હવે શી રીતે ચાલશે ? પાણી ભરાઈ જશે. છાપડું નાખવું જોઈએ. પૈસા કોણ આપે ? ફંડ કરીએ. વિચાર આવ્યો. શરૂ કર્યું. પણ જ્યાં કસરત શું, શરીરને કળવવું શું, એનો ખ્યાલ જ નહિ ત્યાં વળી એ કામ માટે પૈસા ? ૧૯૦૭—૮ની સાલમાં જાહેર ફંડ ? કોણ આપે ? ખૂબ ફર્યા ત્યારે માંડ ૬૦) રૂપિયા થયા. એટલામાં છાપડું શે થાય ? ખૂબ તપાસને અંતે એક સુથાર મળી ગયો. ૬૦) રૂપિયામાં છાપડું જડી આપવાનું એણે માથે લીધું. પણ મજૂરીના પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? જાતે જ મજૂર—છોટુભાઈ અને મિત્રો સૌ મજૂર બન્યા. સુથાર કહે તેમ કામ કર્યું અને છાપડું ઊભું કર્યું.

બુધવાર આવે એટલે સૌ દૂર દૂર ટેકરી ઉપર જાય. ટેકરી ઉપર જઈ એ પક્ષો પાડે, યુદ્ધ કરે, અને પંદર પંદર વીસ વીસ ફૂટ ઉંચેથી પગ ને હાથની ટીંગાટોળી કરી જવાન છોકરાઓને અદ્ધર નીચે નાખે. નીચે કાંટા હોય—ઝાંખરાં હોય—પડે—વાગે—આથડે, લોહી નીકળે પણ જરા બહાદુર બને—ખડતલ બને.

શનિવાર આવે ને વ્યાયામ મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ બહાર

નીકળી પડે. ચાર ચાર માઇલ જાય-થોડું દોડે-થોડું ચાલે-અને પછી બધે ફરે-રસ્તાઓ જુએ-નદીનાળાં જુએ-આસપાસનાં ગામડાંનું અવલોકન કરે-સ્કાઉટીંગ રમે-પાછા આવે-

રવિવાર આવે-બધા વ્યાયામ-શાળામાં જ ભેગા થાય-ચર્ચાનો વિષય રાખે-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉપર અભ્યાસી વાચન થાય, વ્યાખ્યાન થાય, વિચારોની આપ-લે થાય, એકેએક વિદ્યાર્થી શારીરિક ક્ષણવળી સાથે માનસિક તાલીમ મેળવે-એના જીવનને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો રંગ ચડાવે.

અને પછી તો શરૂ થયા પ્રવાસો. વર્ષમાં એક નાનો ને એક મોટો એવા બે પ્રવાસો વ્યાયામ મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ કરે.

આમ વિદ્યાર્થીઓના સર્વતોમુખી વિકાસને ખ્યાલમાં રાખી એ પ્રવૃત્તિએ પાયા નાખ્યા.

પણ આ ચલાવશે કોણ? એક બાજુ કુટુંબની ચિંતા હતી-બીજી બાજુ રાષ્ટ્રને માટે કાર્ય કરવું હતું. પણ એ પડતું તો મૂકાય જ કેમ? મારી પાછળ મારે કોઈકને તૈયાર કરવો જ જોઈએ. અને છોટુભાઈની નજર પોતાના નાના બંધુ ઉપર પડી. અંબુભાઈ સાથે જ હતા. આ બે વર્ષમાં એમની તાલીમ પાછળ છોટુભાઈએ અથાગ શ્રમ લીધો-શરીર, મન અને હૃદયથી, બધી રીતે અંબુભાઈ સંપૂર્ણ

તાલીમબદ્ધ બન્યા. ગુજરાતની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિને માટે જાણે સંદેશો લઈને બન્ને બંધુની જોડી ન આવી હોય !

ગુજરાતભરની એ પછીની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિ એટલે ભરૂચ, જંબુસર, અમદાવાદ, નડિયાદ, આણંદ, ભાદરણ અને પછી તો અનેક ગામોમાં વ્યાયામશાળાઓની સ્થાપના-ઠેર ઠેર જુવાનોનાં સંસ્કારધામોની શરૂઆત.

હજારો જુવાનોએ શરીર ધક્કાં, હજારોનાં અવળે રસ્તે ચડેલાં જીવન સમજણવાળાં ને સંસ્કારી બન્યાં, સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ જીવનમાં વ્યાયામના કાર્યને જ પ્રધાન કાર્ય માન્યું.

સર્વતોમુખી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ લઈને સેંકડો જુવાનો આજ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર ઠેર ઠેર બેઠા છે; કારણ કે આ વ્યાયામ મંદિરોએ એમને નિર્ભયતાના, મર્દાનગીના ને સાહસિકતાના પાઠ આપ્યા છે.

સુસંગઠિત ને સુદૃઢ શરીર, મન અને આત્મા, રાષ્ટ્ર અને માનવસમાજની સેવાની ભાવના, અને વખતોવખત એ માટે જરૂરી ત્યાગ ને ભોગની શક્તિ-આ બધાં ગુજરાતના જુવાનોમાં આ સંસ્થાઓએ આપ્યાં છે.

અને એ પછીનાં થોડાં વર્ષો ગુજરાતના જુવાનોનું આકર્ષણ અંબુભાઈ પુરાણી બન્યા. કૌટુંબિક સંજોગોએ છોટુભાઈને ગુજરાત છોડાવ્યું. એ વસ્યા લાહોરમાં. ત્યાં

કોલેજમાં બાયોલોજીના પ્રોફેસર થયા. અંબુભાઈ અને એમના બીજા સાથીઓએ એમની પ્રેરણા મુજબ ગુજરાતમાં એમણે નાખેલી પ્રવૃત્તિનાં બીને ઠેર ઠેર વાવી નાના મોટા છોડ વિકસાવ્યા.

આ છે ગુજરાતની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિના અને એની છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી એકનિષ્ઠ સેવા કરનાર માનવીના જીવન-કાર્યની કથા.

×

×

×

૧૯૧૬ સુધી લાહોરની કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે રહ્યા. એક કુશળ પ્રોફેસર તરીકેની આ ગાળાની કારકિર્દી ખૂબ ઉજ્જવળ છે. અહીં પણ આ માનવી પ્રત્યે સરકારી ખાતાં અજાણ ન રહી શક્યાં. સરકારી ખાતામાંથી લખાણો આવ્યાં, કે આ માણસ કોણ છે ? એના ઉપર નજર રાખવી રહી. એ છોકરાઓને ટ્રિટન-વિરોધી ઉરકેરાટ ફેલાવતાં વ્યાખ્યાનો આપે છે.

×

×

×

પત્નીના મૃત્યુ પછી લાહોરથી પાછા આવી છોટુભાઈએ ભરૂચમાં જ વસવાટ શરૂ કર્યો. કેળવણીકાર્ય મૂળથી જ પ્રિય હતું. ભરૂચ કેળવણીમંડળની સ્થાપના કરી અને એક જળરા સંગઠનનો ભાર માથે લીધો. એ જમાનામાં ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાની પોતાની શાળાઓમાં શરૂઆત કરી.

અને એ પછીનાં વર્ષો તો રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનાં વર્ષો છે. ગાંધીજીના આગમન પહેલાંના ગુજરાતના ઘડતરના જે થોડા ઘણા એ પછી પણ પ્રગતિકારક રહી જનગૃતપણે પોતાનો હિસ્સો આપી રહ્યા છે, જેમણે જીવનનાં બીજાં તમામ સુખ-સગવડોને ગૌણ માની રાષ્ટ્રનાં ને પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રજાનાં સુખ-દુઃખ સાથે જ પોતાની જાતને એક કરી મૂકી છે, એમાં છોટુભાઈ મોખરે છે.

વીરત્વ, બહાદુરી, કોઈને પણ ન તમવાની અણતમ વૃત્તિ એ છોટુભાઈની ગુજરાતના અનેક જીવાનોને દીક્ષા છે.

x

x

x

૧૯૨૦થી માંડી ૧૯૪૨ સુધીના તમામ સત્યાગ્રહોના એ જીવંત સાક્ષી છે.

૧૯૪૨ના ગુજરાતના ક્રાંતિકારી કાર્યકરોમાં છોટુભાઈ સૌથી મોખરે છે. '૪૨ના ઓગસ્ટની આઠમીએ એ સરકારના હાથમાંથી છટક્યા તે હાથમાં આવ્યા જ નહિ. સરકારે એમના માટે ઈનામો જાહેર કર્યાં. એમને પકડવા ભરૂચ જિલ્લામાં ને ગુજરાતમાં ખાસ માણસો રોક્યા, પણ છોટુભાઈ હાથમાં ન જ આવ્યા; અને એ ત્રણ વર્ષ સુધી ભૂગર્ભનું અદ્ભુત જીવન જીવ્યા.

૬૧ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા એ માનવી દેખાવે જૈદ્ લાગે છે. માથે વાળ ઘોળા થઈ ગયા છે. છતાં હજી એજ

શરીર છે. એ જ હિમ્મત ને મર્દાનગી રંગેરગમાં ભર્યાં છે.

છાટુભાઈ એમના સહકાર્યકરોના વાત્સલ્યભૂતિ પિતા સમા છે; એ સૌને પોતાના ગણી સાચવે છે. જને પોતાના માન્યા એની સાથે કદી ભેદ રાખતા નથી. એની નાનામાં નાની મુશ્કેલીને એ પોતાની માની ઉઠેલવા પ્રયાસ કરે છે.

x

x

x

૧૯૩૧ના સત્યાગ્રહનો જમાનો. છાટુભાઈ પકડાઈને નાસિકની જેલના સળિયા પાછળ ધકેલાઈ ગયા હતા. જેલમાં એ જમાનામાં ભારે ત્રાસ હતો, રાજકીય કેદી-ઓની પણ રંજડ થતી, માર પણ પડતો.

એ જેલમાં ‘મેઘજી’ નામનો એક ભરાડી લૂંટારુ વોર્ડર આપણા રાજદ્વારી કેદીઓ ઉપર મુકાદમી કરવા મૂકાયેલો. કાંગ્રેસના માનવીઓને આ મુકાદમ સામાન્ય ચોર-લૂટારુ કેદીઓથી પર નહોતો માનતો. એમના માટે એના દિલમાં જરા ય માનવૃત્તિ નહોતી; ગમે ત્યારે ગમે તેને તિરસ્કારી કાઢતો, મારી પણ શકતો.

એક દિવસ કોઈ પ્રસંગે એ છાટુભાઈ સામે તફક્યો; છાટુભાઈ પણ સામે આંખ કાઢી ધૂરક્યા. લલલલાને માર મારી દેતો એ મુકાદમ-વોર્ડર તે દિવસે ગમે તે કારણે શે’ ખાઈ ગયો; એણે છાટુભાઈની આંખમાં એવું તેજ જોયું, કે એ સામે એક અક્ષર બોલ્યો નહિ.

“એની સાથે આપણે તમામ વહેવાર બંધ કરી દો— કોઈ વાત પણ ન કરે એવું કરી મૂકા.” અને બીજા દિવસથી તમામ રાજદ્વારી કેદીઓએ પોતાના એ મુકાદમ સામે જોવાનું પણ બંધ કર્યું.

ચાર દિવસ વીતી ગયા. મુકાદમ ખારણે ઊભો ઊભો રડતો હતો: “ક્યા હમ આદમી નહીં હૈ?”

“હમારે સાથ તુમ લોગ ખાત બી નહીં કરતે?”

એ માનવીનો અહમ્ ધવાયો હતો. એનું બધું અભિમાન ઉતરી ગયું હતું.

છોટુભાઈને ખબર પડી. એને પાસે બોલાવ્યો અને ક્લાંકો સુધી બેસી એને માણસાઈ શું કહેવાય, એની વાતો કરી. આ બધા માણસો કોણ છે, શા માટે આવ્યા છે, એ સમજાવ્યું.

“શું ત્યારે હું માણસનું જીવન જીવ્યો જ નથી? આવી તો મને કશી ખબર જ નહોતી.” કદી જાણે લૂંટ-ચોરી-સિવાય બીજું જીવન જોયું જ નહોતું એવો એ માનવી બોલી ઊઠ્યો. એ નાનપણથી જ ચોર હતો. એણે કદી બીજું જીવન જોયું જ નહોતું. એને વર્ષોની સજા વારંવાર થઈ હતી.

“પણ ભાઈ, તે દિવસે મેં તમને ધૂરકિયું કર્યું અને તમે મને સામે ધૂરકીને શે’ ખવરાવી ત્યારથી જ મને થયું, કે તમે કોઈક જુદી માટીનાં માણહ છો.”

અને પછી તો આ બે માનવીઓ વચ્ચેનો સંસર્ગ ખૂબ વધ્યો. જલમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે પેલો લૂંટારુ મેઘજી ‘માનવી’ બનવાના મનોરથ સાથે બહાર નીકળ્યો હતો. એને છોટુભાઈએ પોતાના જિલ્લામાંલઈ જઈ ચોક્કસ કામમાં લગાડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

અને એમ જ થયું. મેઘજીએ ભરૂચ જિલ્લાને પોતાનું વતન બનાવ્યું. ત્યાં જ રહ્યો-જમીન ખેતી કરી પરણ્યો-ને લૂંટારુ મેઘજી એક પ્રમાણિક ગૃહસ્થ બન્યો.

‘૪૨ની લડતનો એ ક્રાંતિકારી કાર્યકર બન્યો. અને એમાં જ ખપી ગયો.

માત્ર ગુજરાતના જુવાનોને જ નહિ, પરંતુ બીજા આવા અનેકને ‘માનવી’ ને ‘મરદ’ બનાવવાનાં કાર્યો પણ છોટુભાઈને હાથે થયાં છે. આજે પણ ૬૧ વર્ષની ઉંમરે એ જ એમ અને ઉત્સાહથી જીવનની નિર્ધારિત દીવાદાંડી જેતા જેતા છોટુભાઈ અનેકને પ્રેરણા આપતા પોતાનું જીવન જીવી રહ્યા છે. ભરૂચના પ્રવાસે જવ તો સેવાશ્રમમાં જઈ છોટુભાઈને મળવાનું અને એમની પાસેથી પ્રેરણા મેળવવાનું કોઈ જુવાન ભૂલશે નહિ.

‘સરસ્વ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું’ સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

શાસ્ત્રગ્રંથો-મૂળ તથા અનુવાદ

એકાદશ રુકંધ-મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦	૧-૪
અળવાન બનો!-કર્મનો શ્રેષ્ઠતમ ઉપદેશ-ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્રી. સાતવલેકરજીની પ્રીકા સાથે ચન્નુવેદનો અધ્યાય ૧ લો	૧૧૨	૦-૮
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ	૨૨૪	૧-૪
વિવેકચૂડામણિ-સંકરાચાર્ય વિરચિત : મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨
જીવનમુક્તિવિવેક-મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮
મહાવાક્ય રત્નાવલિ-સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨
એકાદશ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ અનુવાદ	૪૫૨	૨-૮
બૃહદારણ્યક અને ખીન્ન ૧૦૦ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અનુવાદ (છપાય છે.)		
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦-૧૨
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩-૦
આયધર્મનીતિ ને આજ્ઞક્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે	૨૦૮	૦-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪

શાસ્ત્રગ્રંથો-માત્ર અનુવાદ

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ ગ્રંથમાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, રણચિત્રો ૧૨૪૦	૮-૦	
,, ,, -ભાગ ખીન્ને-(આવૃત્તિ ૮ મી) છટક મળશે.	૬૬૭	૩-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૬૨૮	૬-૦
વિચાર સાગર-વેદાંતનાં દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક	૪૩૨	૨-૮
લઘુયોગવાસિષ્ઠ-મહામૂલા જીવનની હરેક પળ યોગપૂર્ણ વિતાવવા પ્રેરણા આપતું અનૂદ પુસ્તક ...	૫૫૪	૨-૮

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-ચાર દળદાર અંથો : વૈરાગ્ય,
 મુમુક્ષા, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણુ-આ છ પ્રકરણો ૧૯૦૮ ૧૨-૦
 મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને
 મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણુ-આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો ૮૫૬ ૭-૮

અન્ય ધાર્મિક અંથો

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-લે. બાબા નગીનાસિંહ : (છપાય છે)
 ધરમપદ-મૂળ તથા ગુ. અનુવાદ : પં. બેચરદાસની ટીકા સાથે ૧૯૨ ૧-૦
 સ્વરૂપ વિચાર-ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે ... ૧૦૪ ૦-૧૦
 દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ-ભગવાન દત્તાત્રેય
 પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય, જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત વિવરણ સાથે ૩૪૪ ૨-૦
 આત્મરામાયણુ-રામાયણુની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન
 સમજવતું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ૧૪૦ ૦-૧૨
 પરમાનંદની પ્રાસિ-લે. ધીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધાદ્વૈત
 મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે ૨૬૪ ૧-૮
 મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્યં દ્રઢત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક
 મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે ... ૧૮૦ ૧-૪
 પરમ સુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામ રામીનાં ધાર્મિક
 વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ ૩૩૬ ૨-૦
 પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશ-ભજનો ઈ. ૧૬૮ ૧-૦
 રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ઇ. ૮૦૦ ૫-૦
 ગુકારામ ગાથા-બે અંથોમાં-પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને
 વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦
 હાસ્યબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની
 ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર
 વિચાર ઇ. અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો ૬૪૮ ૨-૮
 સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય,
 રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
 નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો
 કાળુ છે? વગેરે બાબતો સમજાવતાં—
 વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(અંથ ૧ લા રૂપે) ... ૫૬૪ ૨-૮
 સદુપદેશો ઇત્યાદિ-(અંથ ૩ ના રૂપે) ... ૫૨૦ ૨-૮
 વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે ૨૬૪ ૨-૦

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય, આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા, પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ		
સદુપદેશો-(ભાગ ૪-૫ રૂપે) આવૃત્તિ ૨ જી	૬૦૦	૨-૪
ભક્તિયોગ-(ભાગ ૮મા રૂપે) આવૃત્તિ ૨ જી...	૩૮૪	૧-૮
પાતાંજલયોગને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ રૂપે)	૫૬૦	૨-૦
પાતાંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પાતાંજલિનાં યોગસૂત્રો, અર્થ તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે...	૧૬૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞ-વલ્લભ ને મૈત્રેયી વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦-૧૨
રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧૨
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો-સ્વં અનંતપ્રસાદ કૃત ભક્તો, ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવીઓનાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ...	૧૪૨૮	૬-૦
વૈદિક વિનય-દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે ચૂંટેલા ૩૬૦ વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમબ્દી સાથે ...	૮૪૦	૩-૧૨
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો	૩૮૪	૧-૮
સુભોધરતનાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ દ્વંકાં દષ્ટાંતો ...	૩૦૦	૧-૮

સ્વં પઠિયારકૃત પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના ૩૨૫ દ્વંકા રમૂજ દ્વાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની દૂંચી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખળનો-ભક્તિમાર્ગની ત્રીજી ચોપડી-દષ્ટાંતો સાથે	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ... પાગલ હરનાથની જાણવા લાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારોની સમજ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગનાં ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો દ્વંકો ને સરળ રસ્તો બતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો-દષ્ટાંતો સાથે	૪૬૨	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંગાલ મનોદશાને માટે ભોમિયા રૂપે	૩૦૦	૨-૦

રામાયણો

ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત કપરથી	૭૬૨	૪-૮
માનસ રામાયણ-બે ભાગમાં : દોહા-ચોપાઈ, આળખોધ લિપિ અને ભાષાંતર ગુજરાતીમાં : ૩૦ ચિત્રો સાથે	૧૪૦૦	૭-૦
તુલસીકૃત રામાયણ-બે ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમાં અર્થ સાથે: ૩૬ ચિત્રો સહિત ...	૧૪૩૨	૭-૮
” ” ભાગ ૨ બે-આવૃત્તિ ૭ મી ...	૬૪૦	૩-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-નવી આવૃત્તિ સત્વર છપારો.		
” ” ભાગ ૨ બે-આવૃત્તિ ૩ જી છુટક મળશે.	૭૬૪	૩-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

પુરુષાર્થબોધિની ગીતા-ભા. ૧ થી ૩ પં. સાતવલ્લેકરજીની		
પુરુષાર્થબોધિની ટીકા સાથે : ત્રણ અંથોમાં ...	૧૧૦૦	૧૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા-મોટા અક્ષર : ગુજરાતી સરલાઈ સહિત	૨૪૮	૦-૧૨
શ્રી જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો, ગુજરાતી પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે ...	૩૬૮	૧-૪
શ્રી જ્ઞાનસત્ર ગીતા-ગુજરાતી લિપિમાં શ્લોકો, પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સહિત ...	૩૬૮	૧-૪
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર લખેલી અનેક દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી ‘ભાવાર્થ’ દીપિકા’ નામની ટીકા-સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર, કદ-૩૧x૫૫, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર, કદ ૩૧x૫૫ આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં ...	૨૮૮	૦-૪
મૂલ-મૂલ ભગવદ્ ગીતા: (માત્ર સંસ્કૃતમાં પાઠ કરનારા માટે)		
પાન ૧૧૨ : મોટા અક્ષર ૦-૧૪ પાન ૨૦૮ : મધ્યમ અક્ષર		૦-૫

જીવનચરિત્રો

સાઈબાબા-શિરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર ...	૪૩૬	૩-૦
સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર ને કપદેશે ...	૩૩૬	૧-૮
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ત્રણ અંથોમાં-વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૬-૮
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ : બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮

રામકૃષ્ણ પરમહંસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૮
સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવનના પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૭૮૪	૩-૦
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦
સંત વૃંકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨-૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો ...	૪૨૪	૧-૬
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦
મં સરયુદાસજી, બૃધર ભક્ત ને જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦
ભક્તચરિત્ર-નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ૨૬ ભક્તોનાં		
અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આવૃત્તિ ૨ જી)	૫૨૮	૨-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ ભો: પ્રાથમિક ૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮
ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રાજપૂત		
યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત...	૩૦૪	૧-૦

સંતવાણી-ભજનો ઇત્યાદિ

પરિચિત પદસંગ્રહ-ખાસ પસંદ કરીને ચૂંટેલાં ૬૬૭ ભજનો	૪૦૦	૧-૧૨
ભજનસાગર-જુદા જુદા ભક્તોનાં ૬૩૧ હત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ	૬૮૮	૨-૮
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩-૦
તુકારામજી-પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ-મરાઠીમાં...	૧૨૦	૦-૫
પ્રીતમદાસની વાણી-બોળ, છંપા, ક્રુષ્ણ, મહિના ઇ.નો સંગ્રહ	૫૬૦	૨-૮
દીવાને સાગર-જીવનસાફર્યનો ઉલ્લાસ આપતો ગઝલસંગ્રહ	૪૮૦	૪-૮
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪	૦-૧૨

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો-

શ્રી શારદામણિ દેવી-દ્વંદ્વ ચરિત્ર	૧૦૪	૦-૮
સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા- હક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહકલ્યાણ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની ભાવનાને રજૂ કરતો ગ્રંથ: સ્ત્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪	૧-૦

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન		
પરંત સતીઓનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સરતો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
દ્વંદ્વી વાતો-ગ્રંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
” ” ૨જો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
” ” ૫ મો-સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
” ” ૩ હો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮

બાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

બાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત	૨૮૮	૧-૮
બિરબલ અને બીજા-લે. જ્યોતીન્દ્ર ૬૦ દંડે: બાદશાહ અને		
બિરબલની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ	૨૮૦	૧-૮
સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ... ..	૧૩૬	૦-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-‘મહાભારત’માંની ૫૨ દ્વંદ્વી વાતો	૧૬૨	૦-૮
સુબોધક નીતિકથા-૨૧૦ ‘બિરબલ’કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
” ” ભાગ ૨ જો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય—

સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો-૮૫ બોધકપત્રોનો સંગ્રહ	૨૪૮	૧-૪
સુવર્ણયુગ-શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના લેખોનો સંગ્રહ ...	૬૨	૦-૮
આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ દેસાઈ-સ્વસુધારણા		
માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક (બીજી આવૃત્તિ)	૧૬૮	૧-૦
ગુજરાતની ગઝલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત)		
જુદી જુદી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦
કરંચની લોકવાર્તા-(લે. કુંગરશી ધરમશી સંપાદ)... ..		
કરંચદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ	૩૫૪	૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા-લે. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા:		
ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનો ઇતિહાસ:	૧૫૨	૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

અંતરની વ્યથા-લે. ‘સોપાન’ : : ૫ આત્મકથાઓ	૧૬૨	૧-૪
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
આગળધસો-‘પુશીંગ ટુ ધી ફ્રંટ’નું ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૩જી	૪૬૮	૨-૮
સુખી જીવનનાં સાધન-આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહ પ્રેરક	૩૧૨	૧-૮

આદર્શ દર્શાતમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો		
પરથી ભાષક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દર્શાતોનો સંગ્રહ	૬૨૮	૪-૦
કલ્પખાનું-અમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખો તથા ધનિકોની નિર્દયતા દર્શાવતી નવલકથા (અષ્ટન સિંકશ્વેરકૃત)	૬૯૬	૩-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૨ ને ૬) ધરમશ્યુ દવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૩૧૩ લેખોનો સંગ્રહ	૧૨૮૦	૫-૦
સુભાષ પુષ્પવાટિકા-શેખસાદીકૃત : આ પુસ્તકમાં શાળાનીતિ, ત્યાગીની રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યે.	૧૩૬	૦-૫

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આરોગ્ય સાધના-લેખક : હુંગરશી ધ. સંપત્ત : આરોગ્ય-સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન	૧૪૮	૦-૧૦
ખોરાકના ગુણુદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ આયુર્વેદ પદ્ધતિથી રોગિંદા ખોરાક માટે માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક : સુધારાવધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ	૧૦૦	૦-૧૦
ઔષધિ કલ્પલતા-જડ અને હઠીલા રોગો ઉપર ૪૩ વનોષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી	૧૧૨	૦-૧૨
આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-૧૦ મી આવૃત્તિ : અનેક વનસ્પતિઓના ગુણુ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨	૬-૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-મં ગાંધીજીકૃત : શરીરરચના, હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટીના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે	૧૨૮	૦-૮
વૈદક સંબંધી વિચારો-જી ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને લગતા ઉપયોગી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૧૧૧૬	૩-૧૨
આયુર્વેદ નિબંધમાળા-બે ગ્રંથમાં : વૈદ્ય તિલકચંદ તારાચંદ્રકૃત : આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ, ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો બતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ	૧૧૫૨	૪-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

‘ સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી ’

(અનુસંધાન પૂંદાના પાન ખીજની સામેથી)

જુન-૧૯૪૬ માં પ્રસિદ્ધ થશે

બાકીનાં પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયે તેનાં નામ અને લેખક વિષે ચોક્કસ જાહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે:-

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય

૧૫. ગુજરાતના સેવકો

આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા

૧૬. માતૃત્વ

બાળહૃદયને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

૧૭. જાત્રી નારી

નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવન-ચરિત્રો

૧૮. સાહસ કથાઓ

લોકકથાઓ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

- આ શ્રેણીના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના રહેશે.
- બધાં પુસ્તકો માટે નામ નોંધાવનારને ૧૮ પુસ્તકો દસ રૂપિયામાં મળશે.
- ટપાલથી મંગાવનારે રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચનો મોકલવો.
- પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોમાં સંજોગવશાત્ સંસ્થા ફેરફાર કરી શકશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ્ર નદી જવાને રસ્તે, સેરાન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ ૨

‘સસ્તું સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ અંયાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતે બહાર પડે છે. હાલ નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે:-

ગીતાસંકલન-સંપાદક: શ્રી ૦ રમણ મહર્ષિ: મોઢે કરવા જેવા		
ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજા બે સંકલનો સાથે	૫૨	૦-૩
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું સરળ પુસ્તક	૫૨	૦-૩
જ્ઞાનનાં ઝરણાં:-સ્વામી માધવતીર્થ	૬૪	૦-૩
ધ્યાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ	૪૮	૦-૩
કણ્ઠાભરણમ્ ચૂંટી કહેલા પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે ...	૬૪	૦-૩
શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય-લેખક: પુરાતન ખુચ: જગદ્ગુરુ આદ્ય		
શંકરાચાર્યનું દ્વંકું જીવન અને કવન ...	૪૮	૦-૩
ભગવાન ખુદ-લે ૦ પુરાતન ખુચ: કેટલાક જીવન-આદર્શોનું નિરૂપણ	૫૬	૦-૪
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-‘ક્લાપી’કૃત	૪૮	૦-૩
જેસલ અને તોરલ તથા ગોપીચંદ ને જાલંધર- ..	૫૬	૦-૩
મનને અંક સંતની મનોનિગ્રહ પ્રેરતી કવિતાઓ	૪૦	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૫૬	૦-૩
કાળમુખી અને બીજી વાતો લેખક: ચુનીલાલ મડિયા	૬૪	૦-૩
ધાવણની ધાર ને બીજી વાતો-લેખક:	૬૪	૦-૩
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-લેખક: ‘શયદા’ ...	૭૮	૦-૫
અણોળો ને નવું રેલવે સ્ટેશન-લે ૦ શ્રી. ચુનીલાલ વ ૦ શાહ	૬૦	૦-૪
જીવનનો મર્મ-લે ૦ શ્રી. ‘સોપાન’	૮૪	૦-૬
નવજવાન -	૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય-	૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ !-	૫૬	૦-૪
આશાને અજવાળે -	૫૬	૦-૪
શ્રી મંત્રનો સડો-(કાવ્ય)-ઈશ્વર ધોળકિયા	૬૪	૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ ને મુંબઈ-૨

છેલ્લી અર્ધી સદીમાં મહાગુજરાતે
મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખં-
ડાનંદ-એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણ મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, ગઢેર
કર્યો તે પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને કિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કમચોગી એવા ભિક્ષુ
અખંડાનંદે જનસેવાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર દેખાવ્યો છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજાનકપી અંધારો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ
વાચનકપી રસાયન લાંબા ગુજરાતીઓને પુરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને સર્વ રીતે શુદ્ધ
કરીને સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં
છપાવ્યાં અને તેની લાંબા પ્રતો ગરીબમાં મરીબ માણસને પોસાત
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે “કથયન્તો માં નિત્યમ્” એ ગીતાસુત્ર
પ્રમાણે છેક છેવટની ધડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રેખ્યા છે.

તે શ્રદ્ધ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જીવું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ ખેસનાર દાતા ભિક્ષુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
ઘોરવમાં-દિ'દના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

અસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ
ને મુંબઈ-૨

